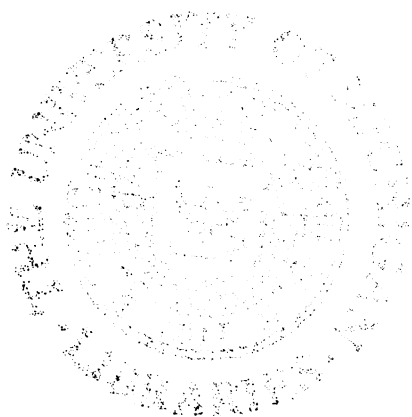


GRAD  
EREN  
429  
BUHR

**B** 1,211,536







1214

# ՀԱՅ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ

—•••••—

## ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՂԱԲԻԱՅ Ե. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԱՐՏԱՍԱՆԵԱԼԷ

ԻՂՍԱՐԱՆԻ ԱՐԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

Ի ԳԱՏԸ ԲԷՕՅ

Ի 23 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1879



ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵ Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ

1880



*Dominean, Alau, 1880*  
*Hay azotition benadrosat*  
**ՀԱՅ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ**

→→→00←←←

## **ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ**

**ՄԱՀԱՔԻԱՑ Ե. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՕՐՄԱՆԵԱՆ**

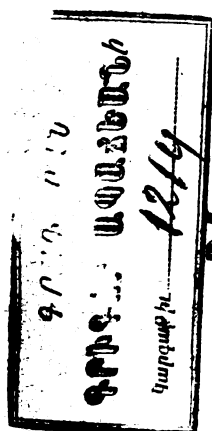
## **ԱՐՏԱՍԱՆԵԱԼ**

**Ի ԼՍԱՐԱՆԻ ԱՐԱՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ**

**Ի ԳԱՏԸ ՔԷՕԾ**

**Ի 23 Դեկտեմբերի 1879**

215



59p.

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ**

**ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ**

**1880**

**THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES**

6100  
FRV  
427  
2015

Տեա՛րք և Տիրուհի՛ք ,

Ձեմ գիտեր թէ ներքին ըղձիցս բուռն զօրութիւնը , թէ Ձեր ազգասէր բաղձանաց զօրաւոր ազդեցութիւնը , կամ թէ ուրիշ աներեւոյթ ոյժ մը զիս կը բռնադատէ , որ երբ ազնուախոհ անձանց հրաւիրանօք ազգասիրաց պատկառելի ժողովի մը մէջ կը գտնուիմ և հոն ատենաբանելու պատիւը ինձ կը յանձնուի , ի հարկէ իբր խօսիցս նիւթ նոյն իսկ զմեզ մէջտեղ դնեմ , և մեր վրայ խօսիմ : Այսպէս ընելով՝ կը տեսնամ որ ձանձրացնելու վտանգի մէջ կ'իյնամ և նիւթոյն նորութեան օգուտէն կը զրկուիմ , բայց տակաւին այն գաղտնի զօրութիւնը զիս կը բռնադատէ . և այսօր ալ , Տեա՛րք իմ և Տիրուհի՛ք , որ Ձեր իմ վրաս դրած սիրալիր պարտաւորութեան համեմատ բանախօսելու կը ձեռնարկեմ , համարձակ կը յայտարարեմ թէ նորէն Հայութեան վրայ պիտի խօսիմ :

Ինչ և իմացան մեր հայրերը և նախահայրները այդ անուան ներքեւ , ինչ և իմացանք մեք տարիներ առաջ այդ անունը բերաննիս առնելով , ինչ և իմանան այսօր օտարք և օտարացեալք սոյն այս անունը երկրորդելով , ստոյգ է , Տեա՛րք իմ և Տիրուհի՛ք , թէ մեք որ աստ համախմբեալ եմք , և այն ազգայինք՝ որ քաղաքիս մէջ և ուրիշ քաղաքաց մէջ մեր իղձերովը վառեալ են և մեր բաղձանքներով կ'զգածուին , մեք ամենքնիս այսօր կարծես թէ նոր իմաստ մը տուած եմք այդ բառին , և նոր յոյսեր կը հաստատեմք անոր վրայ . նոր

տեսութիւններ ունիմք անոր բացատրութեան նկատմամբ, և նոր դիտակէտներ կը սահմանեմք անոր նպատակի մասին: Երբ նոր կ'անուանեմ Հայութեան իմաստը, տեսակէտը և դիտակէտը, չեմ ուզեր ամենեւին այնպէս իմանալ թէ նորատեղծ և ինքնահնար են այդ ամենայն, կամ թէ անցեալը չունէր և չէր պարունակէր ամենեւին այն պարագայները զորս մեք այսօր մէջտեղ դրած եմք, և որովք մեր միաքը կ'զբաղեցընեմք, և որուն մեր փոյթն ու ջանքը նուիրած եմք: Այս կերպ նորութիւն չէ, եղբա՛րք իմ, Հայութեան արդի նորութիւնը, վասն զի այդ կերպ նորութիւն մը՝ ոչ միայն անօգուտ կ'ըլլար, այլ և ապօրինաւոր. վասն զի ո'չ հնար է և ո'չ բնական կամ բարոյական օրինաց համաձայն է օգտակար արգասիքներ սպասել իրէ մը՝ որ օգտին ո'չ սկիզբը ունի և ո'չ ընդունակութիւնը: Մեր ըսած նորութիւնը, զարգացման նորութիւն է. ինչպէս նոր կրնայ անուանիլ հալեալ և յղկեալ մետաղը՝ հողախառն կոշտ զանգուածին հետ բաղդատուելով, ուսկից զտեալ և հանեալ է, այսպէս է մեր Հայութեան նորութիւնն ալ մեզմէ առաջուան Հայութեան հետ բաղդատուելով: Ո՛չ տարբեր Հայութիւն է, և ո'չ տարբեր ձրիւք ճոխացեալ, այլ մի և նոյն Հայութիւնն է. միայն որ ժամանակը և աշխատանքը իրեն վրայ այնպիսի փոփոխութիւններ կատարեցին՝ որ նախկինին հետ բաղդատուելով բոլորովին նոր կը կարծուի:

Սակայն հոս չէ որ կանգ կ'առնու մեր բաղձանքը, և ոչ հոս կ'աւարտի Հայութեան դիտակէտը. մանաւանդ թէ պիտի ըսեմ ևս, թէ մեք՝ եթէ ուզեմք իսկ և ջանամք որ Հայութեան զարգացման շրջանը դադա-

րեցնեմք , և անոր ներկայ փոփոխմանց դէմ արգելքներ յարուցանեմք , տակաւին անհնար է զայն դադարեցնել և անփոփոխութեան վիճակի մէջ դնել : Բնական և բարոյական օրինաց հարկը՝ շարժման հարկ է , և այդ շարժումը մեք չեմք կարող խափանել : Միայն որ շարժմանց և փոփոխութեանց ալ չափ մը կայ . այդ չափն ալ մասամբ իմն ներքին ընդունակութեան և մասամբ մըն ալ արտաքին պատճառաց գործակցութեան արտադրեալն է : Ո՛չ դուք կարող էք իրի մը այնպիսի կերպարաններ տալ որուն իրը ինքնիրեն ընդունակութիւն չունի , և ո՛չ ալ իրը կարող է ինքնիրեն բոլոր ընդունակ եղած կերպարանները ստանալ՝ եթէ արտաքին պատճառները իրեն չգործակցին :

Ընդհանուր խօսքերը թողումք , և մեր նիւթին դառնամք : Այն իրը որ շարունակաբար փոփոխութեամբք իբր նոր կը կերպարանի , և փոփոխութեանց շարունակելովք դեռ ուրիշ նորութիւններ ալ պիտի ունենայ , և կ'ուզեմք որ ունենայ , Հայութիւնն է : Արտաքին պատճառք որ պիտի գործակցին՝ թէպէտ եղանակաւ իմն բոլոր աշխարհս է , ազգաց ձեռնառութիւնք , տէրութեանց միջամտութիւնք և ի մասնաւորի՝ մերոյս Բարձրագոյն պետութեան բարեխնամ հովանաւորութիւնն , սակայն ի գլուխ գործակից պատճառաց եմք մեք իսկ Հայքս , ազգովին և խմբովին , առանձնակի և անհատաբար . որ Հայութեան օտար ինչ չեմք , սակայն տարբեր եմք միշտ , տարբերութեամբն որով զանազանին անհատն և բազմութիւնն , մասն և բոլորն , գործողն և գործեալն , գործին և գործն , Հայքս պիտի աշխատիմք որ Հայութիւնը յառաջագիւմէ և զարգանայ :

Հայութիւնը յառաջադիմէ և զարգանայ . բայց մինչև ո՛ր : Դուք , ունկնդիրք իմ , դուք որ Հայու-  
թեան բազդին խորհուրդներովը զօրհանապազ կ'զբա-  
ղիք , և որ Հայութեան զարգացման համար ջանք ու  
ծախք չէք խնայեր , դուք ձեր սրտին և ձեր ներքին  
զգածմանց հարցուցէ՛ք թէ ցո՞ր վայր յառաջացած կը  
բաղձայք տեսնալ Հայութիւնը , ցո՞ր վայր բարձրացած  
կը ցանկսյք նկատել ձեր ազգութիւնը : Դուք ձեզի  
հարցուցէ՛ք , և ձեր սրտին և զգածմանց պատասխանը  
լսեցէ՛ք :

Լռե՛մք , եզբա՛րք իմ , քաղաքական և պետական  
խնդրոց նկատմամբ , որոց կնճիռը աւելի է քան թէ  
օգուտը . լռե՛մք այնպիսի տեսութեանց և նպատակաց  
վրայ որք կեղակարծ են , և որոց ո՛չ ժամանակք կը  
նպաստեն և ո՛չ պարագայք . լռե՛մք այնպիսի կէտերու  
վրայ որոց հետեւելու համար և որոց վրայ խօսելու  
համար , ձեզ միջոց կը պակսի և ինծի նիւթ : Այլ խօ-  
սիմք այն պարունակին մէջ՝ որ գործնական է և անմի-  
ջական և պարագայից յարմար :

Դուք կ'ուզէք և կը բաղձայք , ունկնդիրք իմ , որ  
Հայութիւնը իրական և կատարեալ ազգութիւն մը  
ըլլայ . որ Հայութիւնը յառաջադէմ և զարգացեալ  
ազգաց օրինակին նմանի և անոնց հանգունատիպ լինի .  
որ Հայութիւնը գիտնայ իւր գործը և իւր պարտքը և  
իւր իրաւունքը՝ այդ ծանր պարագային մէջ , յորում  
արեւելեան խնդիրք և արեւելեան ազգութիւնք նոր  
ապագային երկամբք կը տադնապին : Արեւելք իւր  
սկիզբէն ազգութեանց զանազանութեամբք ապրեցաւ .  
և արեւելեան կայսերութիւնք ազգութեանց տարբերու-  
թիւնը իրենց հիմնակէտ ըրին յամենայն դարու և յա-

մենայն ժամանակի : Այն հոգւոյն ծառայելով և Օսմանեանս վեհափառ կայսերութիւն , ազգաց զանազանութիւնները և իւրաքանչիւր ազգային տարեր առանձնակի գոյութեան և առանձնակի զարգացման սկզբունքը այնչափ իրեն բնական և այնչափ իրեն օգտակար գտաւ , որ ոչ միայն զայն օրէնսդրութեամբ նուիրագործեց , այլ և երբ անկէ բաժնուելու փորձերու ուզեց ձեռնարկել , անհնարութեան դրից մէջ գտնուեցաւ : Հայութեան առանձնակի ազգութիւնը օրինաւոր գործ մի է . Հայութեան առանձնակի զարգացումը օրինաւորութեան հետեւանք մի է . Հայութեան յառաջադէմ ազգութեանց կարգը բարձրանալը , անկապտելի իրաւունք մի է : Եթէ այսօր Յոյնն ու Պոլկարը , Ալպանիացին ու Եգիպտացին , մինչև ևս մասնաւոր կղզեաց և լեւանց բնակիչք , ամենայն համարձակութեամբ և ամենայն իրաւամբ իրենց ազգութիւնը կը պնդեն , և իրենց ազգութեան համար կ'աշխատին , և իրենց ազգութեամբ զաշխարհ կ'զբաղեցնեն , ապա և Հայքս եթէ ոչ առաւել , գոնեա հաւասար իրաւամբք կրնամք մեր ազգութեան խնդիրը ի լոյս աշխարհի և ի տես պետութեանց համարձակաբար պաշտպանել , և ամենայն ուժով և պնդութեամբ անոր համար աշխատիլ : Զայս կ'ըսեմ , ոչ զի չեմք ըներ , այլ ի յայտնել միայն , թէ մեր ձգտումը և մեր բաղձանքը այնպիսի ինչ է , որուն արդարութիւն և իրաւունք , օրինաւորութիւն և պատշաճողութիւն հաւասարապէս կը նպաստեն :

Այս կէտը և ոչ իսկ ապացուցանելոյ պէտք կայ . վասն զի և ոչ իսկ կարծեմ թէ զիմադրող բլլայ . գոնեա այնպէս չէք դուք՝ որ զիս կը լսէք : Զեր սիրտն ալ

կը վկայէ իմինիս պէս . և իմ սրտիս վկայութիւնը ձեր սրտին վկայութեան բան մը չկրնար յաւելուլ : Ուր մեր սիրտերը նուազ վստահութեամբ կը յառաջեն , և ուր հակառակորդաց դժուարութիւնք մեր սրտին վրայ ձախող ազդեցութիւն մը կը գործածեն , նպատակին հասնելնուս վստահութիւնն է . այն ահեղ « արդեօք » որ այնչափ արի սիրտեր իսկ կը տանջէ , մեր վրայ ալ կը զօրանայ մերթ ընդ մերթ , և մեր ամենէն եռանդեամբ մրցած ճգնաժամի վայրկեանին , յանկարծական խորհուրդ մը կը յուզի . կարո՞ղ է արդեօք Հայութիւնը կատարեալ ազգութիւն կազմել : Երբ զանազան դժուարութեանց յաղթելէ ետքը առաւել դժուարինին դիմաց անպտուղ և ստերջ կարծուած քրտինքներ կը հեղումք , դարձեալ այն ահեղ « արդեօք » ի վեր կը յառնէ . կարո՞ղ է արդեօք Հայութիւնը այդչափ դժուարութեանց յաղթող ըլլալով իւր դիտակէտին հասնիլ : Երբ յառաջագէտ ազգաց օրինակներուն հետ մեր ազգը բաղդատելով Հայութիւնը յետնեալ կը գտնամք , վերստին նոյն ահռելի « արդեօք » բոլոր իւր դժխեմ լուսովը կը ցոլանայ մեր մտաց մէջ . կարո՞ղ է արդեօք Հայութիւնը իւր խեղճութեանց անդունդէն ազատելով՝ այնպիսի բարձրութեան վերամբառնալու ընդունակ ըլլալ :

Այդ ահեղ « արդեօք » կը թելադրէ ինձ , ունկնդրացդ՝ չըսեմ սիրտը՝ այլ միտքը ապահովելու աշխատիլ , և Հայութեան վերաբերեալ անցքերը և եղելութիւնները , նշանները և կարողութիւնները մէջտեղ բերելով ջանալ ապացուցանել թէ Հայութիւնը այնպիսի ճիւղք զարդարեալ է , որ զմեզ ապահով կրնան ընել թէ Հայութիւնը սահմանեալ է կատարեալ և յառա-

ջադէմ ազգ մի լինել յարեւելս , այն ազգութեանց օրրանին մէջ , ուր մեծամեծ ազգութիւնք փայլեցան երբ աշխարհ ամենայն կիսավայրենի էր տակաւին , և ուր չէ սպառած և անհետացած ազգութիւններ բուսցնող չնաշխարհիկ սերմը : Հարկ է ինձ ուրեմն Հայութեան ձիրքերը բացատրել , ոչ թէ բացարձակ և գոգանձապատակ ենթադրութեան մը ներքեւ , այլ ուղղակի և ճշգրիտ ցուցնելու համար՝ թէ ունի այն ձիրքերը որ մեր նպատակին կարեւոր են :

Գոյութիւն՝ ամենայն իրաց առաջին սկիզբն և առաջին պայմանն է , ամենայն կատարելութեանց պատճառ և ամենայն հանգամանաց գլխաւորութիւն . այն աստիճան որ նոյն ինքն Աստուածային մեծվայելչութիւնն ուրիշ կերպով մը չլրցաւ ամփոփել իւր անհուն ստորոգելաց տարածութիւնը , բայց եթէ կոչելով զինքն « Որ էն » . զի յէութեան անդ՝ որ և գոյութեան , կը պարունակին որչափ ինչ հնար է խորհել կամ երեւակայել ի բարեաց և ի բարեմասնութեանց անտի : Հայութեան ալ առաջին ձիրքը իր գոյութիւնը պէտք է որ ըլլայ . և եթէ չեմք ուզեր իսկ զայն նկատել իբր մի միայն ձիրք որ բոլոր մնացածները յինքն ամփոփէ և գոգ անոնց հետ նոյնտնայ , որպէս զի խօսքերնուս ընթացքը չերկնցնեմք և մեր մտաց սովորական իմացուածոյն չհակառակիմք , պէտք է գոնեա տալ գոյութեան այն նախամեծար առաջնութիւնը՝ որ իրմէ կապուել անհնարին է :

Արդեօք Հայութիւն մը կա՞յ այսօր , և թէ Հայութեան այժմեան կացութիւնը Հայ ազգութիւն կրնա՞յ անուանիլ , հարկ չէր և ոչ իսկ մեկնութեանց և ապացուցութեանց ենթարկել . եթէ չլինէին օտարք , չլի-

նէին և ազգայինք ոմանք, որոց կարծեայ համեմատ  
Հայութեան այժմեան կացութիւնը, ազգութեան մը  
կայութեան և էութեան ո՛չ կը համապատասխանէ և  
ո՛չ կը նախապատրաստէ :

Հայութիւն մը այսօր կայ, կ'ըսեն այնպիսիք, վասն  
զի կան խել մը անձինք որք Հայ կ'ըսեն զիրենք, և  
Հայերէն լեզու կը խօսին և Հայ եկեղեցի մը ունին .  
իսկ ազգութիւնը քաղաքական դիրք մի է, որ կը պա-  
հանջէ նմանապէս քաղաքական կեդրոն մը որուն շուրջը  
բոլորին ամենայն տարերք Հայութեան, և որ իբր  
կեդրոն անւոյ կարենայ յինքն ամփոփել ամեն շտա-  
ւիղները, և անոնց հաւասար շարժումը և միացեալ  
գործը կանոնաւորէ : Հայութիւնը այդ կեդրոնը չունի,  
և որ չար ևսն է, այդպիսի կեդրոն մը ունենալու յոյսն  
իսկ չունի . վասն զի ամենուրեք արգելիչ պարագայք  
և դժբաղդ բաժանմունք խափանաբար կը կանգնին .  
Հայք ցրուեալ են աշխարհաւ, գո՛գ իրենց հայրենիքը  
կորսնցուցած, վայրաւատին ընդհանուր աշխարհի մէջ,  
հրէական ազգին պատկերը կը կրեն իրենց վրայ . և  
ինչպէս սոքա ի զուր կ'սպասեն հրէական թագաւորու-  
թիւնը վերանորոգող Մեսիային, նոյնպէս և Հայոց հա-  
մար յոյս չկայ որ բնական ընթացիւք կամ երկնային  
այցելութեան սքանչելեօք իրենց քաղաքական դիրքը՝  
այս է իրենց օրինաւոր ազգութիւնը վերանորոգի :

Ինծի համար օտար կը նկատեմ հրէական ազգին  
օրինակը . և չեմ ուզեր խնդիր յուզել թէ պիտի վե-  
րանորոգին արդեօք Դաւթի աթոռը և Սողոմոնին  
վառքը Սիոնի բարձանց վրայ : Խորայելի զաւակք այսօր  
շատ զօրութիւններ գրաւած են, դրամական զօրու-  
թիւն, ազդեցութեան զօրութիւն, դաստիարակու-

Թեան զօրութիւն . եթէ այս զօրութիւնք բաւական լինէին , ես պիտի ըսէի թէ մօտալուտ է Հրէութեան վերականգնումը իւր հայրենեաց մէջ . սակայն այն յիշատակեալ զօրութեանց քով շատ տկարութիւններ ունի Հրէութիւնը , ինչպէս են իւր հայրենական երկրին մէջ գոգ չգոյութիւնը , իր բովանդակութեանը ի սփիւռս աշխարհաց տարածումը , և գտնուած տեղերը քաղաքական դիրք մը չվայելելը , այնպէս որ Հրէաստանի մէջ Հրէութիւնը ոչ թէ հարկ կը լինի զօրացնել , այլ մանաւանդ թէ ի նորուստ հաստատել : Եթէ մի և նոյն վիճակը ստուգուէր ևս Հայութեան վրայ , թերեւս ստիպուէինք և մեք ուռարկեալ յուսահատութեանը մասնակցիլ . զի ես չեմ ուզեր հաստատել թէ հրէական ազգութիւնը իւր ներքին խղճին մէջ վերջնական և աննորոգելի յուսահատութիւն զգայ իւր ապագային նկատմամբ :

Բայց ես հրէական ազգին դիրքը և յոյսը չպիտի մեկնաբանեմ . և թէ ըստ դիպաց անոր վրայ խօսեցայ , միայն ուղեցի յուշ առնել թէ շատ տարբերութիւն կայ մեր և նոցա մէջ . և թէ երբէ՛ք ընդունելի չկրնար բլլալ այն բաղդատութիւնը զոր ոմանք կ'ընեն , որպէս զի Հայութեան ապագային առջեւ յուսոյ դռները փակեն և Հայկեան սերունդին աշխատելու քաջալերութիւնը չիջուցանեն :

Երբ ես յուսալից գաղափարներ կ'արտայայտեմ , չեմ ուզեր ևս ըսել թէ այսօր կատարեալ ազգութեան մը կատարելութիւնները կը վայելեմք . ո՛չ , եղբա՛րք իմ . եթէ և անձնասիրութիւնը ուզէ մեզ խաբել , դարձեալ մեք իրականութեան նշաններէն չպիտի հեռանամք և անաչառ քննադատութեամբ պիտի խոստովանիմք թէ

շատ բան կը պակսի մեզ արդեամբ, այլ թէ ոչինչ կը պակսի մեզ ակնկալութեամբ. շատ բան չունիմք այսօր իրօք, բայց շատ գիտեմք ունենալ յաւուր. շատ բան դեռ չստացանք նիւթականապէս, բայց բազում ինչ ստացեալ ունիմք տեսականապէս : Իս չեմ բսեր թէ Հայութիւնը ազգութեան ամեն արդիւնք կատարեալ ունի, այլ թէ Հայութիւնը ազգութեան ամեն ձիրքերը յինքն կը պարունակէ : Եւ զայս կ'ըսեմ, վասն զի ունի գլխաւորապէս գոյութեան ձիրքը :

Ինչով մեք ազգութեան մը գոյութեան ձիրքը կը յատկացնեմք : Եթէ ուզեմք ճիշդ պատասխան մը գտնալ որ գիտնական տաժամբ և տրամաբանից խըստութեամբ կատարեալ և պարզ ըլլայ, թերեւ ուզածս չպիտի գտնամ, և գիտութեանց դրքերն իսկ ինծի պիտի լռեն : Հարկ է ուրեմն որ մասերը թուելով ամբողջութիւնը ձեւացնելու աշխատիմք. և այդ վախճանաւ պիտի ըսեմ թէ ազգութիւն մը գոյութիւն ունենալու համար պէտք է ունենայ ևս աւանդութիւն մը, բազմութիւն մը, լեզու մը, կեդրոն մը, կաղմակերպութիւն մը, յօդակապութիւն մը և նպատակ մը. թերեւ ուրիշ բաներ ալ հարկաւոր են, սակայն զրուցուածները գլխաւորներն և էականներն են, և եղանակաւ իմն լռելեայն կամ յայտնապէս կը պարունակեն ուրիշ այլ յատկութիւնները :

Կայ դրութիւն մըն ալ որ աւելի բնտանի է Եւրոպական ազգաց կամ իրենց սովորութեանց, որով ազգ բառը պետութեան թէ ոչ հոմանիշ գոնէ անոր միացեալ կ'ըմբռնեն, և ազգութիւն անդ միայն կ'ընդունին ուր և պետական առանձինն դիրք մը կայ. և ըստ այսմ բոլոր այն ժողովուրդք որք իւրաքանչիւր պե-

տութեան էական կամ ամբողջացուցիչ մասերը կը կազմեն՝ համադրիք կ'անուանին, առանց խտրելու թէ զանազան ժողովուրդ են, զանազան լեզու ունին և զանազան յատկութիւններ, ինչպիսի ալ այդ առումը ոմանց համար օրինաւոր ըլլայ և այլոց համար սովորական, ես բաւական կը սեպեմ յիշեցնել միայն թէ այդչէ ընդհանուր և ճիշդ առումը, և ո'չ այսու առմամբ վարեցաւ և կը վարի բովանդակ քաղաքականացեալ աշխարհը: Նաև իւրոպական տէրութիւնք ո'չ յանցեալն և ո'չ յայժմուս իրենց պետութեանց սահմաններով իրենց ազգութեանց սահմանները նոյնացուցին, եւ ինչո՞ւ երկար զննութեանց մտնամ: Նոյեցէ՛ք իտալիան, Գերմանիան, Աւստրիան, և հարցուցէ՛ք թէ արդեօք իտալացի ազգը իտալիոյ թագաւորութեամբ կը վերջանայ, կամ թէ գերմանական ազգութիւնը Գերմանիոյ կայսրութեամբք կ'աւարտի, կամ թէ բոլոր Աւստրիոյ կայսերութեան հպատակք Աւստրիացիք են արդեօք և ազգաւ: Այդպէս իմացէք և ուրիշ պետութեանց վրայ ալ. ուստի օրէն է ինձ՝ որ երբ Հայութեան վրայ կը խօսիմ և իրեն ազգութեան ձիրքերը կը յիշատակեմ, լռեմ բնաւին իւր պետական կացութեան նկատմամբ, և ամենայն իրաւամբ պնդեմ թէ ինքն ազգային գոյութեան ամեն ձիրքերը ունի, թէպէտ և պետականը չունենայ:

Եւ ոչ իսկ ազգութեան մը գոյութեան համար մասնաւոր քաղաքական դիրք մը՝ այնպէս խստիւ էական է, որ առանց անոր ազգութիւնը ոչինչ համարուի, Գիտեմ թէ քաղաքական թէպէտ անկատար՝ թէպէտ ստուերական դիրք մը բազմօք կընպաստէ ազգութեան մը թէ ոչ բացարձակ գոյութեան, գոնեա իւր ապա-

հով պահպանութեան համար, և դարձեալ՝ եթէ ազգութիւնք կը կործանին և կ'անհետանան, բուն իսկ պատճառը իրենց և ոչ առերեւոյթ քաղաքական դիրք մը ունենալն է: Հնար է երբեմն որ ազգութիւն մը առանց այս պայմանի ալ, իր գոյութիւնը պահպանէ. երբոր գործը մէջտեղ է, պատճառին գոյութեան վրայ վիճել աւելորդ է. սակայն այն առթիւն մէջ կարծես թէ պէտք կ'ըլլայ սքանչելիք մը ճանչնալ, և այն ազգութեան որ այսպէս կը փառաւորուի, նահատակի պսակը նուիրել ի պատիւ, և իր արդեանց վրայ հիասքանչ զարմանալ:

Իմ խօսիցս նպատակը լոկ ներկային վրայ հիմնեալ է այսօր, և պատմութեան սահմանին մէջ և ոչ ի հեռուստ կ'ուզեմ մտնալ, որով և բոլորովին մէկդի կը թողում զնեւ և քննել թէ Հայութիւնը ունեցաւ ցարդ քաղաքական կերպարանի մը իսկ ստուերը, որ իւր գոյութեան նպաստեց. կամ թէ ազգային Պատրիարքութիւնը իրաւցնէ այն քաղաքական դիրքն էր որ ազգի մը գոյութեան թէ ոչ հիմը՝ գոնէ հովանաւորն կրնայ ըսուիլ: Ինծի համար բաւական պիտի ըլլայ հաստատել և հաւաստել թէ Հայութիւնն իս ունի այսօր այն պայմանները, որովք ազգութեան մը գոյութիւնը կը ճշմարտի:

Ազգութիւն մը երբէք իբր նոր ինչ չկրնար ստեղծիլ, և այն ամեն զանազան բաներու մէջ զորս մարդկային ճարտարութիւնը գիտէ ի նորուստ հիմնարկել աշխարհիս վրայ, և ոչ կերպով մը կը մտնայ ազգութիւնը. նոր ազգութիւն մը չինուած կամ հնարուած երբէք տեսած չեմք, և ոչ իսկ լսած կամ ընթերցած: Շատ աղէկ կրցած են մարդիկ ազգ մը մեծցնել, ազ-

գերը ձուլել, ազգ մը կաղմակերպել, ազգ մը զօրացնել, միւսը տկարացնել, ուրիշ մըն ալ ողնչացնել . բայց նորէն ազգ մը ստեղծած չունին : Այս պատճառաւ ազգի մը գոյութեան էական է աւանդութիւնը . թո՛ղ իւր վէպը առասպելական ըլլայ, թո՛ղ իւր պատմաբանք ստախօսք և հակառակախօք ըլլան, թո՛ղ իւր պատմութիւնը ամենեւին մխիթարութեան և պարծանաց կէտ մը չունենայ, թո՛ղ անշուք ըլլայ և անպատիւ իսկ ազգի մը աւանդութիւնը . սակայն աւանդութիւն մը պէ՛տք է որ ունենայ, որոյ վրայ իւր գոյութիւնը հիմնուի :

Իսկ մեք, եղբա՛րք, երբ մեր ազգին վրայ կը խօսիմք, հարկ չկայ որ այսչափ զմեզ նուաստացնեմք, և իմ խօսքերս երբէք չեն դիտեր հայազգեացդ իղձերը պզտիկցնել և քիչով գոհանալու զձեզ վարժեցնել : Թող բացուին, եղբա՛րք իմ, թող բացուին ձեր իղձերը ի յոյս փառաց և ի յոյս յառաջադիմութեան . բաւական պատուաւոր և յուսալից աւանդութիւն մը կ'զգայ Հայք իւր սրտին մէջ, երբ Սրբազան պատմութեանց էջերուն մէջ յիշատակեալ կը գտնայ իւր Եփրատը և իւր Այրարատը, իւր Թորգոմեան ճետը և իւր Ասքանազեան սերունդը : Կը բարձրանան Հայուն զգածմունքը երբ կը տեսնէ արտաքին պատմութեանց և բեւեռական յիշատակաց մէջ որ յանյիշատակ ժամանակս իսկ կայ եղեր ազգ մը անդ՝ ուր իւր հայրենիքն է, որ զինուորական արդեամբք և զարգացման արգասեօք ժամանակակցաց մէջ նշանաւոր դիրք մը ստացեր է : Այս հայրենասիրական քաջալերիչ ղդածմանց բացատրութիւն և նշանակ էին սուգը և սգալից արտայայտութիւնքը զորս կատարեց ազգս ի վերայ մահու աշխար-

հաքարող հնախօսին Անդրէի Դաւթի Մօրթմանայ, որ երկար աշխատասիրութեամբ և ճարտար մեկնութեամբ հագնեցաւ վանայ բեւեռագրոց վրայ և մեր հայրենական մեծութեանց աւանդական փաստեր ընձեռեց մեզ, իրաւամբք կը սիրէինք մեք զնա և իրաւամբ ողբացինք նորա կորուստը, որ օտարազգի բլլալովն հայազգեսոյ աւանդութիւնը լուսաւորեց. Հայ սիրտը չէր կրնար անտարբեր մնալ ոյդպիսի դէպքի մը վրայ: Կը յուզին ևս Հայուն սուրբ անձնասիրութեան իղձերը երբ կը կարդայ Յիկերոնեան պերճախօսութեան տողերը որք մերոյս Տիգրանայ փառքերը կը քարոզեն. և երբ կը տեսնայ թէ Հռովմի խրոխտ կայսերութիւնը՝ որ զաշխարհ ամենայն ողողեց, կարծես ամուր պատուարի մը հանդիպելով ընկրկեցաւ, երբ Հայաստանեայց թագաւորութեան գրաւման թեւակոխեց: Վստահութեան հոգին կարծես կ'արծարծի Հայկայ զաւակաց վրայ երբ կը կարդան սոքա թէ չորս հարստութիւնք իրարու ետեւէ հայկական իշխանութեան յաջորդութիւնը կազմեցին, և թէ բաղդին արկածք որչափ և սաստիկ և դժոխքմբեր՝ չկարացին Հայուն սրտէն քանցել և հանել իւր անցելոյն աւանդութիւնը:

Իրնայի, սիրելի ունկնդիրք իմ, կրնայի բոլոր մեր պատմութեան նշանաւոր կէտերը յառաջ բերելով հաստատել, թէ Հայութիւնը ինչպիսի փառաւոր և յուսացուցիչ աւանդութիւն մը ունի, այլ զայն ամենայն գիտէք դուք, որոց համար ազգային պատմութիւնը անծանօթ բան մը չէ: Բայց, աղէ՛, եթէ յաչաղկուաք մեր աւանդութեան փառաց և պատուոյն կը հակառակին, ես կը թողում իսկ իրենց բոլոր փառաւոր ոգարաւայները, բայց իրենք ալ ընդունին և

Թողուն մեզ մեր ազգային աւանդութեան գոյութիւնը . եթէ և աւանդութիւննիս փառաւոր չէ՝ մեք կրնամք զայն փառաւորել , ինչպէս կրնայ զաւակ մը փառաւորել իւր նախնոյն անփառունակ յիշատակը : Եթէ և ամեն փառք ուզեն մեզնէ կապտել , կամ թէ մեք յօժարակամ ամեն փառքէ հրաժարիմք , բայց անկապուտ է ժամանակին փառքը , երկարաժամանակեայ տեւողութեան փառքը , զոր մեր աւանդութիւնը մեզի կը ցուցնէ : Եթէ Սինէական և Եգիպտական ազգաց հնութեան նկատմամբ զրուցուածները թողումք , որք պատմական յիշատակով մը չեն հաւաստիր , և մեզ ծանօթ սրբազան կամ արտաքին պատմագրաց վրայ յենումք , և այժմեան ազգախօսից դիտնական զննութեանց հետեւանքն իսկ ի նկատի առնումք , այնպիսի հին հնութեան մը կը հասնի Հայութեան աւանդութիւնը , ուսկից առաւելը և ոչ մի ազգ կրնայ այսօր Հայուն գիմագրել :

Այս իսկ շատ է որ ազգի մը գոյութեան կէտը նուիրագործուի , և որք սոյն ազգութեան կը վերաբերին՝ իրենց ազգութեան զգածմամբը մխիթարուին : Պիտի մխիթարուիմք և մեք ամենայն իրաւամբ մեր աւանդութեանց յիշատակովք . վասն զի մեր անցելոյն յիշատակը երկու գլխաւոր դասեր կուտայ մեզի . և այս են . առաջին թէ Հայութիւնը ինչ աստիճանի ընդունակութիւններ ունի ազգութեան ասպարէզին մէջ . և երկրորդ թէ Հայութիւնը ինչ աստիճանի տեւողականութիւն ունի չարագուշակ արկածից ասպարէզին մէջ : Երկուքն ալ բաւական են ոչ միայն զմեզ մխիթարել , այլ և քաջալերել և ի գործ յորդորել :

Սակայն չբաւեր որ աւանդութեամբ միայն ազգութիւն մը մխիթարուի և քաջալերուի և ի գործ յորդոր-

ուի , հարկ է ևս որ բազմութեան պարագան ալ ճշմարտի , առանց որոյ գործելոյ ձեռքեր կը պակսին : Ազգ մը կազմելու համար կարեւոր թիւը որն ըլլալը՝ երբէք կանոն մը կամ սկզբունք մը չորոշեց : Չորս հարիւր միլիոն ժողովուրդ՝ ազգ մը միայն կը համրուին ի Սինէաստան , և իբր վաթսուն միլիոն Գերմանացիք զանազան պետութեանց սահմանաց մէջ բաժնուած , դարձեալ ինքզինքնին մի ազգ կը ճանաչեն . բայց և երկու միլիոն Դանիք առանձինն ազգ և առանձինն պետութիւն կը կազմեն յԵւրոպէ . և այս թիւէն նուազ բազմութեամբ ազգութիւններ ալ կան այսօր աշխարհիս վրայ . ուստի չունիմք ամենեւին հաստատուն կանոն մը՝ որով ըսել թէ որն է այն բազմութիւնը՝ որ ազգութիւն մը կազմելու կարեւոր է :

Սովորական առման համեմատ այնչափ ինչ թիւ կը պահանջուի , որ կարող լինի ինքն իրեն մէջ իրեն բաւական լինիլ , և հասնիլ այն ամեն գործոց կատարման՝ որք ազգութեան մը պահպանութեան , կառավարութեան և զարգացման անհրաժեշտ ինչ են : Եթէ միլիոն մը կամ երկու ժողովուրդ , օրինաւոր , յառաջադէմ , բարեկարգ և նախանձելի ազգ մը և պետութիւն կրնան կազմել , ապա և Հայքս բազմութեան պայմանը լրացուցած եմք , ցորչափ չորս միլիոն ժողովուրդ մը կը հաշուիմք այսօր , ինչպէս ամեն կողմէն իւրյս եկած մասնաւոր և հաւանական ռազա համարք՝ ամեն որ այս թիւը կ'ստուգեն : Իս կը կարծեմ թէ Հայաստան իւր վառաց ժամանակ և զօրաւոր իշխանութեան միջոցին շուրջ քառասուն միլիոնի ժողովուրդ մը ունեցած պիտի ըլլայ . և այս ալ կը հետեւցնեմ բանական թիւերէն , գործած քաջութիւններէն , ունեցած ազդեցութենէն ,

տարածուած տեղերէն և այլ նմանօրինակ մականբերութեանց փաստերէն . սակայն անցեղոյն վրայ ո՛չ վիճել կ'ուզեմ և ո՛չ ալ ապացուցմանց զբաղիլ :

Քալով մեր այժմեան թուոյն վրայ , չորս միլիոնի չափը , կարծեմ թէ չատ ալ համեստ է . միլիոն մը և կէս կը հաշուին Ռուսահայք , և այս հաշիւը տէրութեան ազգահամարներով կ'արդարանայ . միլիոն մը և քառորդ գոնէ պէտք է հաշուել Օսմանեան Մեծ Հայոց բնակիչները՝ կարնոյ , վանայ , Բաղիչոյ և Տիգրանակերտի այժմեան կուսակալութեանց մէջ . միլիոն մի տներկբայ կը պարունակի մնացեալ Օսմանեան գաւառաց մէջ՝ յորս կ'ամփոփին հին փոքր Հայք , Պոնտոս , Կապադովկիա , Կիլիկիա և Եփրատացիք . և քառորդ միլիոն մըն ալ զանազան տէրութեանց մէջ սփռուած Հայոց համար հաշուել ամենայն հաւանականութեանց համեմատ է : Թող որ Օսմանեան կայսերութեան մէջ եղող Հայերը՝ որ մեք երկու միլիոն և քառորդ միայն հաշուեցինք , ըստ կարծեաց բազմաց երկու և կէս միլիոնէ ալ աւելի են : Ո՛րն և բլլայ վերջապէս ճիշդ թիւը՝ զոր չունիմք և՛ ոչ ուստեք , և եթէ ուզուի ևս մեր հաշիւը մասամբ իմն զեղչել և նուազեցնել , Հայութիւնը միշտ ունի այժմ և արդեամբ այնչափ բազմութիւն՝ որչափ կը բաւէ ազգութիւն մը կազմելու , և համարձակ ըսելու թէ Հայութիւնը ազգութիւն մի է :

Ընկերական մարդուն ընկերական կենաց իբր նշանակ լեզուն կը ցուցուի խորազնին իմաստասէրներէն : Ոչ միշտ մարդն քաղաքական և գիւղական կենաց ընտելացաւ , և ոչ միշտ իշխանութեան դրութիւնը լիապէս ճանչցաւ . ընկերական մարդիկ ըսուեցան նաև կիսավայրենեաց թափառիկ վոհմակներ , քան թէ վրանա-

բնակ տուարածականաց խումբեր . ընկերական ըսուեցան և ս'անոնք որ ինքնագլուխ , ըստ ճիշդ բառին առման , ո՛չ իւրիք իրենց գլուխ մը կը ճանաչեն . սակայն ընկերական չկարացին անուանիլ ո՛չ միջնոց զարմանազան կազմակերպութեամբ յօրինեալ բազմութիւնը , ո՛չ կապկաց իրարու համաձայնութեամբ յարմարեալ բնականացութիւնը , և ոչ համախումբ թռչնոց կամ ձկանց գունդագունդ միասնութիւնը : Այն բարձր պայմանը՝ որ առաջնոց կը շնորհէ , իսկ վերջնոց կը զլանայ ընկերականութիւնը՝ լեզուն է . այն միակ միջոցը՝ որով գաղափարաց իրարու հաղորդակցութեամբ գործակցութիւն կը ծնանի , և գործակցութենէ յառաջադիմութիւն կ'արտադրի , և օրինաւոր կազմութիւն մը ապահովութեան ճանբայ կը բանայ : Դուք , ունկնդի՛րք իմ , գիտէք եթէ ընկերականութեան առ ոջին քայլը , արդիւնքը և նշանակէտը ազգութիւնն է , որով մարդիկ օրինաւոր և չափաւոր հնարաւոր և շահաւոր սահմաններու մէջ իրենց ընկերական բնութիւնը կ'իրականացնեն . և ես առանց այս կէտին ալ ապացուցման վրայ դադարելու , մէկէն կ'ստորասեմ թէ ազգութեանց առաջին և նախնական պայմաններէն մին ալ լեզուն է . և Հայութեան ալ սեփական լեզու մը ունենալը՝ սեփական ազգութեան թէ՛ ռահահորդն է և թէ՛ գրաւականը ,

Ո՛հ , ինչչափ բան ունէի ըսելիք Հայ լեզուին վրայ խօսելով , սակայն այդ ինքնիրէեն մասնաւոր բանախօսութեան մը նիւթ կրնայ բլլալ . և ես սոսկ կարեւորը հոս նշանակել ուզելով կը յիշեցնեմ միայն թէ Հայութեան լեզուն բաւական է լինել յարմար գործի այն նպատակին որուն պիտի ծառայէ , և կարող է ընձե-

ուել Հայ ազգին այն ամեն դիւրութիւնները և միջոցները՝ զորս ազգ մը իւր լեզուէն կ'սպասէ : Գործի մը փոփոխ հաղորդակցութեանց , միջոց մը գրութեանց և թղթակցութեանց , գիտնական բացատրութեանց և զարգացմանց նպաստ , բանաստեղծական և գրագիտական զուարճութեանց օճան , պերճախօսական և փաստաբանողական ատենաբանութեանց յարմար , և աստուածահաճոյ փառաբանութեանց ի ճահ . լեզուն պիտի ծառայէ խօսելու , դաստիարակելու , զուարճացնելու , համոզելու և ազօթելու . և Հայերէն լեզուով այդ ամեն պիտոյք լիապէս կը կատարուին : Ուր գրոց լեզուն իւր խրթնութեամբ դժուարութիւն կը հանէ , խօսից լեզուն իւր պարզութեամբն կը նպաստէ . և ուր խօսից լեզուն իւր ցամաքութեամբն չգոհացներ , գրոց լեզուն իւր ճոխութեամբն կը զուարթացնէ և կը շարժէ և կը վառէ իսկ : Երկու լեզուք՝ որ հաւասարապէս մերն են , և որք իրարու հետ՝ թէ ոչ ծնողի և զաւակի առնչութիւն , գոնեա հարազատ երկուորեկաց հաւասարութեամբ՝ լծակցեալ և միացեալ են , իբրև ընտիր ամուլք բնդ միով լծով ազգութեան՝ կը յառաջացնեն աներկեւան և հաստատ քայլիւք մեր ապագային իմանալի սայլը : Բացատրութեանց չեմ մոնար , և խօսիցս ստուգութեան փաստերը յառաջ բերելու հոգը՝ ձեր մտաց կը յանձնեմ , որոց դիմաց այս վայրկենիս մէջ կը շարուին հետզհետէ՝ մեր նախնի մատենագիրք և արդի հեղինակք , գեղեցիկութիւնը , ասացուածոց անուշութիւնը , գիտութեանց բարգաւաճումը և դարուս սեփհական՝ գործնական լեզուի մը հանգամանքը . և դուք ձեզէն կ'ըզգայք թէ ինչպէս իրաւամբ կրնայ պանծալ և պարծենալ հայազգին թէ ինքն ունի այն լեզուն՝ առանց որոյ

ազգութիւն մը ո՛չ գոյութիւն ունի և ոչ յառաջագի-  
մութիւն կրնայ ունենալ :

Բայց յառաջեմք և ևս ազգութեան պայմանաց մէջ-  
ինչ որ ազգութիւն կ'անուանեմք՝ պարզ գաղափար մը  
չէ և ոչ կացութիւն մը . զինքը գոյ ընելու համար հարկ  
եղող աւանդութիւնը , բազմութիւնը և լեզուն , եղա-  
նակաւ իմն իրեն մարմինը կը կազմեն , միացեալ ևս կեդ-  
րոնի մը պայմանին հետ , որով աշխարհ կամ հայրենիք  
մը ունենալու հարկը կ'ուզեմ արտայայտել : Փա՛ռք Աս-  
տուծոյ , որ լսարանիս մէջ մէկը չկայ , որ Հայ աշխար-  
հին գոյութեան վրայ երկբայի , և բանախօսիս հարկ  
ըլլայ բացատրել և հաստատել թէ ինչպէս երկիր մը կայ  
յառաջակողմն Ասիոյ , ի ծայր նախածանօթ աշխարհաց  
և ի սկիզբն յետոյ ի ծանօթութիւն եկեալ երկիրներու ,  
զոր Վրկանայ , Եւքսինեան , Միջերկրեայ և Պարսկային  
ծովեր կը պսակեն ի հեռուստ , զոր Եփրատ և Տիգրիս ,  
Կուր և Երասխ կ'ոռոգանեն , Մասիք և Տորոսք կը  
պաշտպանեն , Բզնունեաց , Գեղամայ և Որմեայ ծովակք  
կը զարդարեն , որ մեծասքանչ արարող թատրոն հան-  
դիսացաւ , և ամենուստեք յորդեալ անսանձ ջոխրնե-  
րու առաթուր ասպարէզ եղաւ , ուր փառք ցոլացաւ  
և թշուառութիւն թագաւորեաց փոփոխակի , ուր ժո-  
ղովուրդ ճոխ և բազմութիւ իւր անունը պայծառացոյց ,  
և ուստի բազմամբոխ գաղթականք ի տարաբաղդ ար-  
կածից հալածեալք օտար երկիրները լեցուցին , և ում  
կը տենչան վայրավատին դաղթելոցս իղձք անչիջանե-  
լիք : Այդ երկիր Հայութեան աշխարհն է և Հայ ազ-  
գութեան հայրենիքը . որուն Հայն ժառանգական տէրն  
է , և զոր համարձակ առաջի համաշխարհական ատենից  
կը պահանջէ և ամենայն իւր զօրութեամբը կը բողոքէ ,

երբ սխալմամբ կամ շփոթմամբ այլ ոք այդ երկրին կամ անունը կը փոխէ կամ խառնակ ծանօթութիւն մը կու տայ : Հայուն Հայաստանը անբռնաբարելի է , թէպէտ և իւր սահմանաց մէջ օտարք մտած ըլլան , կամ բնիկք օտարացած , կամ սահմագլխոց գիծերը աւրուած : Եթէ և դժբաղդ և վատաբաղդ է մեր Հայրենիքը , մերն է տակաւին . և մեք մեր բաղդին դէմ չեմք բողոքեր , այլ միայն կը խղճաւք իւր խեղճութեանց , կը ցաւիմք իւր ցաւոյ , և կը ձայնակցիմք իւր ողբոյ և արտասուաց : Ո՛հ , բնաւ իսկ նախանձելի չէ այն վիճակը յորում կը գլտնուի Մայրս մեր Հայաստան . իւր զաւակունքը մասամբ հեռացեալ , իւր բնակարանը կիսաւեր , իւր հագուստները ցնցոտի , իւր մարմինը վիրալից . չերեւիր նա ա՛յլ ևս իբրու զբամբիշ մանկամարդ , յառոյգ գեղ երեսացն պսնծացեալ , բեհեղիւ պճնեալ և թագիւ պսակեալ , և ականակուռ զարդուցն փարթամութեամբ սմնից սքիւրալի լեալ : Այլ , բաբէ՛ , միթէ՞ գեղեցկութիւնն և զարդարանքն են՝ որ մօր մը արդիւնքը և յարգը կը կազմեն : Մեզ բաւ է զի կենդանի է մերս Հայաստան . մեր ազգութեան գոյ ըլլալուն համար հարկ է մեզ մեր երկիրը , մեր աշխարհը , մեր հայրենիքը , մեր կեդրոնը ունենալ . և շատ է մեզ զի մեր այժմեան վիճակին մէջ ալ կրնամք զայն մատնանիշ ընել մեր զաւակաց և օտարաց հաւասարապէս , և դէպ յարեւելս կարկառելով ձեռուընիս՝ կրնամք պարզերես ըսել և համարձակ երկրորդել . Ահա՛ մեր ազգութեան կեդրոնը :

Աւանդութեան , բազմութեան , լեզուի և կեդրոնի պայմանները բացատրելով՝ մեր ազգութեան գոյութեան նկատմամբ , իբր թէ արտաքին մարմնոյն իրականութիւնը ցուցուցինք . անցնինք և սակաւուք ներ-

քին հոգւոյն ալ իրականութիւնը ցուցնելու . զի այսպէս կ'անուանեմ ես կազմակերպութեան , նպատակի և յօդակապութեան պայմանները , որք ոչ այնչափ նիւթական մասանց , որչափ բարոյական յարաբերութեանց վրայ կայացեալ են :

Ունիմք սւրեմն ազգ մը որ աւանդութեամբ իւր կատարեալ ազգութեան խիղճն ունի , որ բազմութեամբն ազգութենէ մը պահանջեալ գործոց կրնայ հասնիլ , որ լեզուովը ամեն յարաբերութիւնները արդիւնաւորել կարող է , որ աշխարհաւը ունի կեդրոն մը ուր հաստատուիլ և ասպարէշ մը ուր գործել . սակայն երբ այս ամենը ունենամք՝ տակաւին կատարեալ ազգութիւն մը ունեցած չեմք ըստ իր . պէտք է գլխաւորապէս որ այդ ժողովուրդին մէջ ուրոյն և սեփական կազմակերպութիւն մը տիրէ , որ իրեն մասնաւոր կացութիւն մը չնորհէ և իր ներքին գործունէութեան ներքին շարժմամբ զարգանալու դիւրութիւն ընծայէ : Իրը ըստ ինքեան յայտնի է . իսկ մեր ազգութեան համար , տակէ աւելի իրական պայման մը ցուցնել հնար չէ :

Բաւական է անգամ մը աչք նետել մեր ազգային Պատրիարքարանին կազմակերպութեան վրայ , որոյ ի գլուխ կը բազմի իշխանաւոր մը՝ որ ոչ թէ հոգեւոր գլուխ մի է միայն , այլ և ազդեալեալ և ազգային վարչութեան գլուխ , որոյ շուրջը կը բոլորին վարչական ժողովք և ստորակարգեալ խորհուրդք՝ որոշեալ գործովք և կանոնովք . ունիմք ազգ մը որ ընտրողական քուէիւ և ընտրելիութեան իրաւամբ՝ բարձր և օրէնսդիր և համարառու ընդհանուր ժողով մը ունի , որ սահմանադրական օրինօք կը կազմուի , կը գործէ , և կը դատէ ,

օրէնքները կը բարեփոխէ և օրէնքներ կը հաստատէ :  
կեդրոն մը կայ բոլոր ընդհանուր ազգային գործոց .  
և մասնաւոր կեդրոններ տեղական իրողութեանց՝ գա-  
ւառաց մէջ , որք ըստ մասին ազատ կառավարութեան  
սկզբանց և ըստ մասին կեդրոնական միաւորութեան օ-  
րինաց համեմատ բարեխառնեալ՝ դաւառական օրէնք  
մը ունին , և անոր ենթարկելով սահմանադրական ընտիր  
դրութեան օգուտները կը վայելեն : Եւրոպական կա-  
ռավարութեանց հետեւած օրէնքներն հաւասարապէս  
նոյն հիմանց վրայ հաստատուած են՝ որոց վրայ և մեր  
ազգին օրէնքները կը հանգչին . անոնց ներքին կազմա-  
կերպութիւնն ալ տարբեր դրութեան վրայ հաստատեալ  
չէ , քան ինչ որ մեր ազգը իրեն սեպհականած է . և  
եթէ այդպիսի կազմակերպութիւն մը օտար ազգաց  
պարծանքն է՝ և իրենց ներկայ և ապագայ յառաջա-  
դիմութեան երաշխաւորութիւնն է , ինչո՞ւ ուրեմն մեր  
կազմակերպութիւնն ալ չբաւէ տալ մեզ այն վստա-  
հութիւնը և ճշմարտել իմեզ այն պայմանը , որովք  
ազգութիւնք կը լինին և կը գործեն :

Թերեւս ըսուի թէ այդ կազմակերպութիւնը չտա-  
րածուիր արդեամբ այն ամեն անհատներու և խում-  
բերու վրայ , զորս մեք ի վեր անդր ներկայացուցինք  
իբր ամբողջական մասեր այն բազմութեան՝ որ նոյն ող-  
գութիւնը կը ձեւացնէ : Սահմանադրութիւնը կը միա-  
ցնէ միայն այն Հայերը՝ որք Օսմանեան կայսերութեան  
ներքեւ և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հպատակ են . ո-  
րովք դուրս կը մնան այն Հայերը որք կամ Օսմանեան  
կայսերութեան ներքեւ չեն , կամ Հայաստանեայց ե-  
կեղեցւոյ հպատակ չեն : Այդ խորհրդածութիւնը ստոյգ  
է . և այնչափ՝ որ ես իսկ զայն իսկզբանէ նախատեսելով

կազմակերպութեան պայմանին քով յօդակապութեան պայմանն ալ կցեցի , և այս ալ այդ նպատակաւ միայն : Որովհետեւ ոչ ամենայն մասունք կազմակերպութեան զօրութեամբ ամբողջովին կը միանան , պէտք մը կը ծնանի ասկէ . ոչ թէ մեզ միայն , այլ ամեն ազգութեանց հաւասարապէս , որ՝ այդպիսի մասունք ունենան եղանակ մը , որով կազմակերպեալ մարմնոյն հետ միաւորին , իրենց գործակցութիւնը անոր բերեն , և անոր ազդեցութիւնը իրենք ալ վայելեն : Այդ յօդակապութեան ալ կերպը գիտեմ որ մէկ հատիկ միայն չէ , և մեք արդեամբ կը տեսնեմք թէ կերպ կերպ ճանաչենք որով յարաբերութիւններ ստացած եմք , և ընդարձակել կը ջանամք : Բարեբաղդաբար այն մասունք որք՝ թէ ոչ Օսմանեան քաղաքական հպատակութեամբ , գոնէ Հայկազնեան հոգեւորական հպատակութեամբ միացեալ՝ մեզի աջակից և եղբայրակից են , այնպէս մեզի հետ միացեալ և մեր ազգութեան հոգւոյն և ըղձից , ջանից և աշխատութեան , գործոց և նպատից մասնակից են , որ հնար չէ մեր և նոցա մէջ իրական անջատում մը հետեցնել՝ պատճառելով թէ վերոյիշատակեալ ազգային կազմութեան մասնակից չեն նոքա : Ազգային եռանդն այնպիսի իմն գործող է՝ որ իրական արգելքներն ալ գիտէ յաղթել , և բնական գոյութիւնները յաղթահարել . և որպէս զի ազգութեան շահը յառաջէ , գիտէ՝ ճարտար հնարիմացութեամբ նորանոր եղանակներ գտնալ :

Մինչ սոյն առթին մէջ , մեր և նոցա եռանդեան հարկ իսկ չկայ ճարտարահնար գիւտերու գիմել . վասն զի մեք և նոքա հաւասարապէս կը միանամք և կը յօդակապիմք իշխանութեամբ լոսաւորչահիմն կաթողիկոսական աթոռոյն Ամենայն Հայոց , որ այնչափ կը բար-

ձրանայ ի ծանրակշռութեան մասին , և այնպիսի ազդու ներգործութիւններ կ'ստանայ արդեամբ , որ ոչ թէ Հայութիւնը եկեղեցի մը կը ձեւացնէ , այլ Հայ եկեղեցին ազդութեան կը փոխարկէ , և ամենայն Հայ սրտի իւր ազդութեան վրայ սէր կ'արծարծէ , և իւր ազդութեան վրայ հաւատոյ հաստատութիւն կը հեղու :

Իսկ թէ զիա՞րդ հնար է՝ մեր ներկայ դրից մէջ կազմել ամբողջական միաւորութիւն մը այն ամեն տարերայ՝ որք իրենց Հայութիւնը կը ճանչնան , և Հայութեան հետ ի միութեան կը ցանկան մնալ , բաւական խօսեցայ երբ Հայութեան միութեանը վրայ ատենաբանեցի , և յայտնած գաղափարներս ծանօթացան թէ՛ ունկնդրաց և թէ՛ ընթերցողաց զայնս . և ի զուրէ կըրկնել ինչ որ արդէն ձեզ և ո՞րքնայ ծանօթ եղած ըլլալ :

Ազդութիւնը՝ որպէս զի ամեն կարեւոր հանգամանօք ճոխացեալ ըլլայ , նպատակի մըն ալ պէտս ունի . առանց նպատակի տարտամ են աշխատութիւնք , անպտուղ են ջանք , ընդ-վայր են ձգտմունք , և ի զուր են բոլոր ցարդ յիշեալ պայմանաց ներգործութիւնք և ազդեցութիւնք : Ամեն ազդութիւն իրեն նպատակը որոշեալ ունի . թէ խառնակ է՝ ձեւակերպուիլ , թէ ձեւակերպեալ է՝ հաստատուիլ , թէ հաստատուած է՝ յառաջանալ , թէ յառաջացած է՝ պայծառանալ . Ո՞ր նպատակը պիտի սահմանեմք մեք մեր ազդութեան : Պատասխանը ենթադրութենէն կը կախուի : Ինչ վիճակ որ կը սահմանեմք Հայութեան , իրեն նպատակն ալ նոյն վիճակին հետեւանք կ'ըլլայ . իսկ վիճակը սահմանելու մէջ , կը խոստովանիմ , թէ նոյն իսկ ազգասէր և ազգազէտ անձինք ո՛չ ամենեքին համակարծիք են , և մինչ ոմանք շատ յոռի կը տեսնան , այլք լաւագոյն կը հա-

մարին . մինչ ոմանք չափաւորութեամբ շարժուելով համեստ նպատակներով կը դռհանան , այլք առաւել խրախուսիւ բարձրագոյն նպատակի մը ակնկառոյց լինել կը համարձակին : Երբ անոնց վրայ կը խօսէի՝ որք չափաւորութիւնը յուսահատութեան և համեստութիւնը վատութեան հասցնելով՝ Հայութեան ազգութիւն մը քլլալուն կը հակառակին , համարձակ իրենց դէմ կը քրեցոյց , և մանրամասնութեանց մտնելով ուղեցի փաստաբանել՝ թէ Հայութիւնն արդեամբ և իրաւամբ ազգութիւն է և այնպէս պէտք է համարուի . սակայն երբ այս ազգութեան նպատակին ձրագրին և սահմանին վրայ կը խօսուի , — որովհետեւ տարածայնութիւնը նոյն ինքն ազգասիրաց մէջ է — , չեմ ուղեր նոյնպիսի խստութեամբ վճիռ հատանել , և մի կամ միւս կողմը նախանձոյուղութեամբ հերքել :

Սակայն ոչ վասն այսորիկ կրնամ իմ կարծիքս ծածկել , և ոչ միոյն կամ միւսոյն ակնառելով կարծիքս փոփոխել : Ես այն դասուն կը պատկանիմ՝ որ ազգին վիճակը անանկ յուսահատ կամ թէ սակաւայոյս չեն տեսներ . և ինչպէս ուրիշ լսարաններու մէջ ալ առիթ ունեցայ յայտարարել , Հայութեան՝ անցելոյն մէջ կրած դժբաղդութիւնները և ի ներկայիս իսկ իւր վրայ ծանրացած թշուառութիւնները զիս աւելի մեծայոյս կ'ընեն քան թէ յոյս կը պակսեցնեն : Թո՛ղ անոնք որ Հայութեան տարաբաղդ արկածից վրայ կ'ողբան , իրենց ամենէն տխուր գոյները ձեռք առնուն Հայաստանը և Հայութիւնը եղկելի և արտասուելի նկարելու . թո՛ղ իրենց եղերերգական գրիչը գործածեն ողբեր գրելու . ես Հայութիւնը կը նկատեմ իբր մի թշուառ և հիւանդագին անձն , որ ապաքինելու և իւր գործերը կար-

գաղութելու սկսած է, որ ի մօտոյ առողջ և բարեկեցիկ ըլլալուն վրայ ապահով է, և որոյ կեանքը ամենեւին վտանդի նշան մը յոյց չտար: Այդպէս է առհուտդն Հայութիւնը, եթէ չափաւորութեան մէջ ուղեմք առատանալ, թէպէտ ես անձնականաբար այդչափ առատանալու իսկ մտադիր չեմ:

Իմ միտքս ճշդիւ բացատրել, և Հայութեան նպատակը որոշելու մասին հարկ եղած նախընթաց կէտերը հաստատել և Հայուն սահմանեալ նպատակին հասնելու կարեւոր միջոցները պարզաբանել, կը պարտաւորեն զիս դեռ ուրիշ գաղափարներ յայտնել, զորս ի դիւրութիւն իմ և ձեր, երկրորդ մասի մը նիւթ պիտի ընեմ, համառօտ գաղարմանէ մը վերջը, զոր Զեր հաճութեամբ պիտի առնում:

Հայութիւնը, Տեա՛րք իմ և Տիրուհի՛ք, առաջին մասին մէջ զրուցածներնուս համեմատ լիապէս կը պարունակէ այն պայմանները, որովք ազգութիւն մը կը կազմուի. վասնզի ունի այդ աստիճանին համար պահանջուած աւանդութիւնը, բազմութիւնը, լեզուն, կեդրոնը, կազմակերպութիւնը և յօդակապութիւնը, և ասոնց հետ մէկտեղ նաև նպատակը: Ուրեմն Հայ ազգութիւն մը կայ: Այդ ճշմարտութիւնը ո՛չ նոր է և ո՛չ նորալուր. ամեն ազգային զայն իր սրտին մէջ կը զգայ, և ես զայն կը յիշեցնեմ միայն որպէս զի յայտնեմ թէ ազգութիւն բառը չեմք գործածել մեք անճիշդ գործածութեամբ առեալ՝ որ և իցէ ժողովուրդ մը իմացնելու համար, այլ ճշդիւ այն քաղաքական և ճիշդ

առմամբ, որով այժմ գործածել սովորութիւն եղել ։

Այդ ազգութեան նախնական և անձեւ կերպարանը միայն մեզի սեփհականել, բայտ իս ճշմարտութենէ հեռի է . և զայս ըսելով չեմ կարծեր թէ անձնասիրութիւնը միտքս չլացնէ . վասն զի չորս կողմն նայելով, և մեր ազգին ներքին հանգամանքները քննելով, իրեն կտտարած գործերը կշռելով, իրեն ցուցուցած արդիւնքները նկատելով, իրեն վայելած անունը և համբաւը տեսնելով, մէկ խօսքով՝ իրեն ունեցած աստիճանը գիտնալով, չեմ կրնար երբէք ըսել թէ Հայ ազգութիւնը անձեւ և անկերպարան ազգ մի է, որուն պէտք է նորէն ազգութեանց սեփհական եղող օրինական ձեւը տալ, եւ առ այս բաւական է արդարեւ՝ անձեւ և անկերպարան եղող ազգաց դիրքը անգամ մը քննել և իմանալ, և վերջէն Հայ ազգութեան վիճակին հետ բաղդատել . այն ատեն լաւ կ'իմացուի թէ ինչպէս բարձրագոյն և լաւագոյն է Հայութեան վիճակը, Այդ բաղդատութիւնը եւ հոս ընելու համար պարտաւոր պիտի ըլլամ մասնաւոր անուններ յիշել, որ կարի դժպհի պաշտօն մի է, մանաւանդ թէ տեսութեամբ իւրիք ևս անվայել . ուստի կը խնդրեմ որ զիս այս հարկէն ազատ համարիք, և դուք ձեր մտայ մէջ կատարէք այն բաղդատութիւնները՝ զորս ես այս բեմէս ընելու կը քաջուիմ ։

Եթէ ձեւ և կերպարան տալու նպատակը մեզի քիչ է, վասն զի ազգութեան ձեւը և կերպարանը ունիմք, կարգը կու գայ որ ունեցած ձեւը հաստատելու ետեւէ ըլլամք, և գոնէ զայդ իբր նպատակ ընդունիմք մեր ջանից և աշխատութեանց ։ Այդ երկրորդ կէտին դիմաց նուազ են իմ դժուարութիւնքս, և մտադիւր իսկ թերեւս այդ կէտին պիտի համաձայնիմ, միայն թէ

սխալ և ծուռ իմացուածներէ դիտնամք զգուշանալ :

Ես չեմ անգիտանար թէ քանի մը տարիէ ի վեր նոր շարժում մը սկսաւ Հայ ազգութեան մէջ, և այս շարժման նպատակն ալ ուրիշ բան չեղաւ և չէ, բայց եթէ Հայաստանի կառավարութեան համար նորոգեալ և բարեփոխեալ ձեւ մը ստանալ : Այդ ձեւը ձեռք ձգելու համար սկսան Բարձրաշնորհ Ազգասէր Պատրիարք Հօրս մերոյ դիւցազնական առաջին քայլերը . այդ ձեւոյն համար յօրինուեցաւ այն ծրագիրը՝ որ պաշտօնապէս հաղորդուեցաւ Պետութեանց . այդ ձեւոյն կը դիտէր նախնական դաշնագրին 16-րդ յօդուածը . այդ ձեւոյն համար թղթակցութիւններ՝ պատգամաւորութիւններ և թախանձանքներ ուղղեցան առ համագումար ժողով մեծամեծ Պետութեանց . այդ ձեւոյն նպաստաւոր դատուեցաւ նոյն վեհաժողովոյն 61-րդ յօդուածը . այդ ձեւոյն համար է որ Հայոց սիրտեր անձկանօք կը բարախեն . վասն զի այնպէս համոզուած են , թէ այդ ձեւոյն գեռ. կատարելապէս չհասանք :

Ի՞նչպէս ուրեմն ես կրնամ պնդել՝ թէ ոչ երբէք ձեւ մը ստեղծելու պիտի աշխատիմք մեք Հայութեան համար , և թէ նա իւր ձեւն ստացեալ ունի , որովհետեւ ազգութեան կարեւոր պայմանները ունի : Լսեցէ՛ք ուրեմն , ունկնդիրք իմ , իմ մտայս ճիշդ բացատրութիւնը :

Ես գիտեմ թէ մեր Հայութեան ձեւ մը տալու ճիշդ կայր և կայ տակաւին , և այդ ճգանց մասնակցողներ ձեր մէջն ալ շատ կան . և ես իսկ ուր առիթ բարեպատեհ ձեռքս ինկաւ չկասեցայ այդ ազգասիրական գործոյն , թէ ոչ ուղղակի և անմիջապէս , գոնէ անուղղակի և միջնորդաբար ընկերակցիլ ըստ իմում տկարութեան , Հայաստանի ձեւ մը տալ էր այդ աշխատութեանց նպա-

տակը , և ոչ թէ Հայոցս՝ ազգութեան ձեւը տալ . վերջինը կը պնդեմ թէ ունիմք . առաջինը կը բաղձամ և կ'աշխատիմ և ես որ ունենամք , Մանաւանդ թէ Հայաստանի կառավարութեան՝ աւելի օգտակար և աւելի օրինաւոր ձեւ մը տալու խնդիրը նախընթացաբար կ'ենթադրէ թէ Հայութիւնը ազգայնութեան ձեւը ունի . զի եթէ չունէր՝ և ոչ իսկ հնար էր յանուն նորին այգպիսի բարեկարգութիւններ և բարենորոգումներ խնդրել : Բոլորովին տարբեր պէտք էր որ ըլլային մեր խնդիրը և մեր ծրագիրը , եթէ մեք և նոքա և աշխարհ ամենայն իբր կանխաւ ցուցեալ կամ ընկալեալ չենթադրէինք թէ Հայութիւն մը կայ , որ ազգութեան կարեւոր պայմաններով ճոխացեալ է , որ և իբր բաւական ի գործ և յարգիւնս՝ կարող է յասպարէզ հրաւիրուիլ , իբր նշանաւոր և զօրաւոր մի տարր արեւելեան աշխարհաց , մանաւանդ թէ իբր գլխաւոր և երեւելագոյն ի մէջ հին ասիական ազգութեանց , ինչպէս արեւմտեան հեղինակք և քաղաքագէտք չերկուացան անուանել Հայ ազգութիւնը :

Ինչ որ մեք ուղեցինք և պահանջեցինք , և ցարդ իսկ կ'ուզեմք և կը պահանջեմք , և մեր Ազգանուէր Պատրիարքը՝ թարգման ըղծից և բաղձանայ բովանդակ Ազգին և մտաց Երեսփոխանական ժողովոյ , պաշտօնապէս կ'ուզէ միշտ և կը պահանջէ , մեր ազգութեան ո'չ թէ ձեւակերպիլն է , այլ հաստատուիլ . վասն զի այն օրէն որ Պատրիարքական և Ազգապետական , վարչական և Օրէնսդրական ազդային բարձր իշխանութեանց քով , Հայաստանի մէջ Հայ կառավարութեան մուծուիլը օրինագրուի և գործադրուի , Հայ ազգութիւնը կրկին և կրկին հաստատուելով՝ պիտի զօրանայ , վերստին կեն-

դանութիւն թերեւս պիտի ունենայ , այլ ոչ թէ առաջին և նախնական կենդանութիւնը . այդ առաջին կենդանութիւնը նոյն ինքն գոյութիւնն է . վասն զի ազգութիւն մը նոյնին իսկ որ կայ՝ կ'ապրի ևս . եթէ կ'ապրի՝ կը շարժի . եթէ կը շարժի՝ կը գործէ . եթէ կը գործէ՝ կը յառաջէ . եթէ կը յառաջէ՝ կը պայծառանայ՝ եթէ կը պայծառանայ՝ կ'արդիւնաւորի . եթէ կ'արդիւնաւորի՝ օգտակար և պտղաբեր կ'ըլլայ . և ահա ուր կը յանգի վերջապէս մեր ազգութեան նպատակը , որուն սկիզբը այն պարզ գոյութիւնն է , և ուստի շղթայաբար յառաջելով տիեզերահռչակ փառաց և ազգօգուտ զարգացմանց գագաթը կը հասնի :

Ես այս ամենը հաւասարապէս և միասնականապէս մեր ազգութեան նպատակը գիտեմ , պահելով միայն այն բնական և բարոյական կարգը և ժամանակը՝ որ այդ սանդղածեւ ելքին մէջ կը ճշմարտին : Երբ այդպիսի սանդղածի մը ծայրը ելլալու ըլլաս , նպատակդ անոր գագաթը հասնիլն է , ինչպէս նաեւ բոլոր սանդղակները մէկ մէկ ելլալն է , և ինչպէս ևս անմիջապէս առջեւդ եղած սանդղին աստիճանը ելլալն է : Ոչ թէ երեք տարբեր նպատակներ ունիս դու այդ գործոյդ մէջ , վասն զի երեքն իրարու հետ շղթայաշար միացեալ են , և մէկը միւսոյն հետ ոչ թէ կապուած է միայն այլ և անոր մասն է . և մին ընելով միւսն ալ ըրած կ'ըլլաս : Ասոր համար կ'ըսէի առջի մասին վերջը որ եթէ ազգութիւն մը չփոթ է՝ ձեւակերպելու է . եթէ ձեւակերպեալ՝ հաստատելու է , եթէ հաստատեալ՝ յառաջացնելու է , եթէ յառաջացեալ՝ պայծառացնելու է , ճիշդ այն կերպով որ մէկը կրնայ ըսել . թէ առաջին աստիճանը եղած ես , երկրորդը ելլալու է . թէ երկրոր-

դը ելած՝ երրորդը ելլալու ես . թէ երրորդը ելած՝  
չորրորդը , և այսպէս յաջորդաբար , մինչև որ զինքդ  
սանդուխին գազաթը գտնաս՝ որուն կը դիմես :

Հոս կը դադարեցնեմ խօսքս այնպիսի նիւթի մը  
վրայ որուն նկատմամբ երկարաբանել թէ՛ անօգուտ է  
և թէ՛ ձանձրացուցիչ , իբր զի ինքնիրեն յայտնի և ա-  
մենուն ծանօթ կէտ մի է . մանաւանդ որ եթէ կարծեաց  
տարաձայնութիւն իսկ կարենայ տեղի ունենալ , այդ տա-  
րաձայնութիւնը չկրնար մեր ընելու գործոց վրայ տար-  
բերութիւն բերել . անուն թերևս կրնամք փոփոխել ,  
կարգը թերևս կրնամք այլայլել , այլ ինչ որ իրօք և  
արդեամբ պէտք է որ ըլլայ , և պէտք է որ ընեմք՝  
միշտ նոյն կը մնայ և մեք ի զուր վիճաբանած և ի  
զուր շունչ յոգնեցուցած կը գտնուիմք : Երբ միտուը-  
նիս կը դնեմք թէ ազգութիւն մը ունիմք , և երբ հաս-  
տատութեամբ գիտեմք թէ այդ ազգութիւնը պիտի  
հաստատեմք՝ յառաջացնեմք և պայծառացնեմք , և  
երբ յաւելումք իսկ թէ հաստատելու՝ յառաջացնելու  
և պայծառացնելու միջոցները բնականաբար իրարմէ  
տարբեր չեն , այլ մի և նոյն գործոյ զանազան աստի-  
ճանններն են , միթէ աւելորդ չէ՞ այդպիսի իմացական  
տարբերութեանց և տրամաբանական խնդրոց վրայ  
վէճեր յուզել և տարաձայնութիւններ գրգռել :

Լաւագոյն է ուրեմն որ բոլոր մեր ուշը դարձը-  
նեմք այն միջոցաց վրայ , և ամենայն անաչառութեամբ  
քննեմք , թէ ինչպիսի աշխատած եմք ցարդ անոնց նկատ-  
մամբ և ինչպիսի ալ դեռ ընելիք ունիմք , որպէս զի  
Հայ ազգութիւնը հաստատուի , յառաջանայ և պայ-  
ծառանայ : Այո՛ , երեք աստիճանն ալ ի միասին մէջ  
տեղ կը դնեմ , այսպէսով տեսակէտնիս կ'ընդարձակի .

իղձերնիս կը բարձրանայ , միտքերնիս կը հրճուի , և ջանքերնիս կը քաջալերուի : Գեղեցիկ ապագայ մը շլացուցիչ է , բայց և յորդորիչ միանգամայն . այնչափ աւելի մտադիւրութեամբ կ'աշխատի ոք , որչափ աւելի ընտիր արդիւնք կը դիտէ քաղել իւր աշխատութենէն :

Միջոցներ մէկ չեն և ոչ քիչ . անձնիւր ի ձէնջ փննելով՝ թէ որչափ գործեր կը կատարէ , կամ յորդորեալ է կատարել իւր ազգասիրական ըղձից յագուրդ տալու և իւր ազգային պարտաւորութեանց հաւատարիմ գտնուելու համար , մէկէն կ'իմանայ թէ ոչ անհամար՝ գոնէ բազմաթիւ գործեր կան զորս ընել հարկ է , եթէ կ'ուզեմք նոյն ազգութեան ապագայ բարւոքումը : Ինձ և ձեզ դիւրութիւն մը ընծայելու նպատակաւ , ես կը մտածեմ թէ այդ բազմազան և բազմաթիւ միջոցաց կարգ մը դնելու , և զանոնք աւելի դիւր ըմբռնելի կերպով հասարակաց ուշադրութեան ընծայելու միայն եղանակն է , պինդ ունել այն պայմանաց բաժանմունքը զորս մեր ազգութեան գոյութիւնը հաւաստելու համար իբր փորձաքար գործածեցինք առաջին մասին մէջ , Եւ ոչ վայրապար . եթէ պարագայ մը ինք իրեն գոյութիւն կու տայ , նոյնն դարձեալ յառաջադիմութիւն կու տայ և պայծառութիւն կ'աւելցնէ անշուշտ . եթէ պատճառ մի է նա որ որոշեալ արդիւնք մը կը պտղաբերէ , երբ իւր պայծառութեան զօրութիւնը և ազգեցութիւնը կ'ընդարձակի , ի հարկէ իւր արգեանց ալ ընդարձակութիւնը պիտի հետեւի : Այդ ամենայն բնագիտական օրինաց իսկ սկզբամբ կը հաստատուի :

Աւանդութիւն մը , այսինքն ազգային աւանդութիւն մը փնտռեցինք մեք նախ՝ որ Հայ ազգութեան

գոյութիւնը փաստաբանեմք . թո՛ղ ընդարձակի այդ աւանդութիւնը , թո՛ղ զօրանայ մեր սիրտերու մէջ հայրենի յիշատակաց ազգեցութիւնը , և նոքին իսկ յորդորողք ըլլան այն զարգացմանց՝ որք մեր ազգութեան կարեւոր են : Որչափ և բանական հանճարոյ վիճակեալ է մարդս ի բնէ , այսու հանդերձ չէ ոչնչացած ի նմա մարդն ստորին , ինչպէս ոմանք կ'անուանեն , մարդն որ բնական ազգմանց և ախորժակաց , ձկտմանց և դրդմանց իշխանութեան կ'ենթարկի , և առանց իսկ երկար պատճառաբանութեան , սոսկ բնական մղմամբ բարոյական գործոց կը դիմէ . վասն զի իւր ներքին շարժիչ զօրութեան վրայ թէ՛ ունակական և թէ՛ բնական դարձած իղձ մը կամ՝ բաղձանք մը անհակառակելի ազգեցութիւն կը գործածէ :

Կ'ուզե՞ս որ ազգասէր ըլլաս և ազգասիրական գործեր քեզի ախորժելի գան և անհակառակ ազգօգուտ ձեռնարկներու մասնակցիս , վրայժ տա՛ր որ ազգային աւանդութեան զօրութիւնը տիրանայ քու ներքին կարողութեանցդ վրայ : Երբ ազգային պատմութեան յիշատակները ի մատաղ տիոց Հայ մանկտւոյն սրտին մէջ կը տողորուին , երբ չափահաս եղած ատենը Հայ պատմութեան գիրքերը իրեն ձեռքէն չեն իյնար , երբ տանդ և բնակութեանդ և ուրիշ տեղերու մէջ ազգային պատկերներ և յիշատակներ ի տես և ի զարդ դրուած քու իղձերդ կը զարթուցանեն , երբ ունենաս տեղ մը , թանգարան մը , ուր մերթ ընդ մերթ այցելելով կարող լինիս տեսանել և նշմարել քու հայրենեաց նախնի մեծութեան նշխարները , երբ ազգային սրբազան և քաղաքական տօնախմբութեանց առթիւ զուարճութեանցդ հետ խառնուին անուշիկ հայրենեացդ

քաղցր անունը, և հնոց դիւցազանց պայծառ արարող և ազգօգուտ ձեռնարկութեանց գովաբանական բացատրութիւնները, երբ բոլոր կենացդ մէջ չպակսին քեզ այնպիսի տեսարաններ և պատահարներ, որ քու ազգիդ և քու հայրենեացդ պատկերը մտացդ դիմաց արձանացուի, ստոյգ եղի՛ր, եղբայրդ իմ ի Հայկ, ստոյգ եղի՛ր, եղբայրդ իմ ի Գրիգոր, թէ գու առաւել ազգասէր կ'ըլլաս, քան ինչ սր ես, աւելի փութաջան, քան որչափ որ կ'աշխատիս :

Ի՞նչ աւելի սովորական բան, քան այն հայրենասիրական, և ստէպ իսկ անարհեստ և խոշորագիծ պատկերները՝ զորս օտար ազգեր, և նաև մեզ դրացի ազգեր, ի վաճառ կը դնեն դիւրագնոյ ի պէտս ժողովրդեան, և յորս իրենց նախնի և արդի դիւցազանց քաջագործութիւնք ցուցուած են, յաճախ ևս առասպելական պարագայիւք խառնեալ : Ո՛ր էր թէ մեք ալ ունենայինք Հայկերու և Արամներու, Արտաշէսներու և Տիգրաններու, Վարդաններու և Վահաններու, Աշոտներու և Սմբատներու, Թորոսներու և Լեւոններու, թո՛ղ անարուեստ, թո՛ղ խոշորագիծ պատկերները, զորս աղքատը և գիւղացին դիւրագնոյ ստանալով կ'արող լինէին իրենց գծուծ պատերուն վրայ փակցընել, և երբ մանկիկը կուլայ կամ կը խաղայ, անոր ցուցնել հայկազնոյն դէմքը, և անոր մեկնել դիւցազնոյն քաջագործութիւնը : որպէս զի այն հասակէն գիտնայ մանկիկը թէ ո՛վ է իւր նախնին և ո՛ր իւր աշխարհը և անգստին ի խանձարրոյ կապուի անոր սիրոյն հետ :

Ի՞նչ աւելի ընտանի և դիւրին բան քան թէ ազգային երգոց գործածութիւնը : Ժողովուրդը, ռամիկը՝ ինչպէս և ազնուականը, թէ՛ իւր անձնական ըղձից

բերմամբ , և թէ՛ ընդհանուր կամ ընտանեկան խրա-  
խուժեանց առթիւ , սովոր է երգ մը նուագել . և երբ  
աղէկներ իրեն կը պակսին՝ նաև անվայելները կը գոր-  
ծածէ . և երբ աղգայինք թերանան՝ օտարաց երգերը  
կ'ընդունի : Երգաբանք և երաժիշտք գեղեցիկ ծառայ-  
ութիւն մը կը կատարեն՝ թէ որ ազգը ճոխացնեն և հա-  
րստացնեն ի մասինս , և դաստիարակք և ծնողք թէ որ  
անոնց ընտելացնեն իրենց խնամոց ներքոյ դտնուող  
մանկտին : Գողթան պուէտաց քանի մը տողերը , որք մեզ  
հասած են , արդ իսկ այնչափ դարերէ ետքը և իրենց  
ոյժը և աշխոյժը կորսնցնելէ ետքը , դեռ բաւական են  
սիրտերը արծարծել : Ոչ բազմաթիւ եղեն անմահա-  
կանն Պէշիքթաշեանի ազգասիրական երգերը . այլ սա-  
կաւաթիւն ալ բաւեց , որ աղգային աւանդութեան  
կրկին բորբոքմամբը՝ ազգը նոր յառաջադիմութեան  
քայլեր առնելու մղուեցաւ . և թէ այսօր հրդեհեհալ  
է ամենուրեք , այն երգոց պզտիկ կայծն է որ կրակը  
վառեց :

Աղգային պատմութեան վարժարանաց մէջ ունեցած  
նախնական պէտքը չբացատրեմ . վասն զի զայն այսօր  
ամենայն ոք գիտէ և կը կրկնէ . այլ յիշեցնեմ միայն  
թէ աղգային պատմութեան տեղեկութիւնը , ո՛չ թէ  
մանկտուոյն միայն պէտք է՝ այլ և չափահասից յամենայն  
կարգէ և յամենայն աստիճանէ : Կարծեմ ոչ զոր կը  
վիրաւորեմ , եթէ ըսեմ թէ շատեր և խիստ շատեր հա-  
յոց պատմութեան մասին վարժարանի համառօտ դա-  
սագրքէն զատ գիրք մը ձեռք չեն առած , և վարժա-  
րանը թողած օրերնէն մինչև յայսօր անցած տարիներն  
մեծաւ մասամբ կորսնցնել տուած են իրենց նաև այն  
դոյզն տեղեկութիւնը՝ զոր համառօտ դասագիրքը իրենց

մտաց մէջ թողուցած էր : Ես չեմ պնդեր թէ ամենայն ոք քաջ և ներհուն պատմաբան պիտի ըլլայ , այլ թէ գոնէ իւր ազգային պատմութեան կամխքը կազմող տեղեկութիւնք իրեն ընտանի պիտի լինին : Ես օգտակար կը դատէի , որ այդ լսարանները որ քաղաքիս թաղերուն մէջ կը բաղմանան օրըստօրէ , բանախօսական նիւթերուն մէջ ընդունէին նաեւ ազգային պատմութիւնը մեկնել ընդհանուր տեղութեամբ և իմաստասիրական հետախուզութեամբ :

Մէկ խօսքով՝ ազգային աւանդութեան աւելի վառ կերպով ազգայնոց մտաց մէջ հաստատուելու համար հարկ եղող ամեն կերպ միջոցներ , թանգարաններ և դրուածներ , պատկերներ և տախտակներ , երգեր և դասագիրքներ , լսարաններ և քարոզութիւններ , առաջին պայմանին հարկէն յառ « ջ եկեալ միջոցներ են մեր ազգային յառաջագիւծութեան և զարգացման . և ասոնց վրայ նախ և առաջ կը հրաւիրեմ Ձեր ազգասիրական մտադրութիւնը և կ'անցնիմ փութով միւս պայմանին հարկէն ծագեալ միջոցներուն :

Բազմութիւնը երկրորդ պարագայն կամ պայմանն էր մեր բացատրածներուն մէջ . թէ և կրցանք այդ պայմանը լրացնելու հարկ եղած տեղեկութիւնները քաղել և ներկայացնել , բայց ձեր և իմ սիրտերն հաւասարապէս զգացին և կ'զգան թէ ինչչափալ անտնօրինելի կերպով հարկ եղած բազմութիւնը կրնամք յառաջ բերել հակառակորդին դիմաց , բայց երբ մեք մեր մէջ կը խօսակցիմք , ուր կարող եմք մեր թերութիւններն իսկ համարձակ զրուցել , ո՛չ դիտմամբ յանդիմանելոյ ի ի կշտամբանս , այլ դիտմամբ յանդիման առնելոյ յուղղութիւն , յայնժամ կարող եմք անկեղծաբար

ի թիւ արկանել թէ որչափ թերութիւններ ունիմք ի բազմութեան մասին :

Սակայն ինչպէս ազգասիրութեան համարձակութիւնը՝ զիս կ'ստիպէ այդ պակասութիւններն երեւան հանել, նոյնպէս և ազգասիրութեան իմաստութիւնը կը պարտաւորէ ևս յարել թէ ընդդէմ բազմութեան պայմանին գործուած թերութիւնք, ո՛չ թէ Հայոցս ազատական յանցանաց կամ կամաւոր տկարութեան հետեւանքն են, այլ գլխաւորապէս բռնադոյն հարկին, զոր մեծագոյն զօրութեան անուամբ կը նշանակեմք յաճախ մեր խօսից մէջ. բսել կուզեմ թէ Հայն բազմութեան դէմ կը մեղանչէ, վասն զի դժբաղդ պարագայք առ այդ զինքն կ'ստիպեն : Այսու յանցանաց ծանրութիւնը թէպէտ կը թեթեւայ, այլ չբարձուիր պակասութիւնը, և իւր փութոյն ու ջանից ալ միշտ ասպարէզ մը կը մնայ, բազմութիւնը առաւելլու և Հայ սերունդը շատցնելու :

Երկու կէտ պիտի նկատեմք մեք յայդմ մասին . մէկ մը Հայութիւնը շատցնել, մէկ մըն ալ Հայաստանը հայաբնակ գործել. երկուքով ալ մեր սերունդը կ'աճի, և մեր ազգութիւնը կը յառաջանայ :

Հայաստանի մէջ Հայութեան շատնալուն առաջին դարմաններէն մին է՝ պանդուխտներուն գաղթականութեան ճարմը գտնել, և ըստ կարի փութալ պանդուխտները իրենց հայրենական երկիրները դարձնել : Պանդխտութեանց պարագայն ոչ միայն մեր հայրենի Հայաստան երկրէն բազմաւոր անձեր կը պակսեցնէ, այլ և կը զրկէ մեր հայրենիքը անոնց բազմածին սերունդէն : Ո՛հ, ինչչափներ անմիջապէս ամուսնանալէ յետոյ, կամ թէ հազիւ անդրանկին առաջին ճիւղ լսած,

երեսին կը դարձնեն իրենց գիւղերուն և տուներուն և տարաշխարհիկ երթալով տասն և քսան տարիներ հեռաւոր նժգեհուլթեան մէջ կը մնան, և իրենց ամուսնական լծակցութիւնը ստերջութեան կը դադարտեն: Փորձուած և քննուած և Հայաստանի մէջ խորազննին ուղեւորութիւն ընողներէ վկայուած է Հայուն հետց բազմածնութիւնը. և այն գիւղերուն մէջ ուր ընտանիք հանդարտօրէն և կարգաւոր կերպով իրենց առտնին երջանկութեան և բարօրութեան կը պարապին, քիչ տարուան մէջ Հայոց թիւը հաստատուն համարողական յառաջագիմութեամբ մը բազմացած է. և այս կէտը առաւել զգալի կերպով կը նկատուի այսօր ուսաստանց գիւղօրէից մէջ, յորս պանդխտութիւնք դադարեալ են, և բաւական ապահով դաշտային և ընտանեկան կեանք մը հաստատուած:

Այդ ամենայնի կը հակառակի տաճկահայոց մէջ հարստահարութեանց և թշուառութեանց և առտնին կենաց վտանգներուն առաւելութիւնը. այլ պիտի հարցնեմ ես մեր պանդուխտ եղբարց թէ իրենց գաղթելովը ապահովութիւն և հանդարտութիւն կը գտնան արդեօք իրենց ընտանիքը: Եթէ առոյգ երիտասարդներ իրենց գիւղը կը թողուն, կը պակսեցնեն անտի երկիրը մշակելու կարեւոր եղող ձեռքը և ընտանիքը պաշտպանելու հարկաւոր եղող բազուկը. եթէ ամենայն երիտասարդք և արք զօրութեան ի միասին ապրին, և ի հարկին մերձակայ գիւղեր իրարու հետ յարաբերութիւն և օգնականութիւն հաստատելով միանան, և իրենց պաշտպանութեան հարկաւոր եղող միջոցները պատրաստեն, և արթնութեամբ իրենց անձին և իրենց ընտանեաց և իրենց արտօրէից պաշտպանու-

Թեանը հսկեն, աներկբայելի է որ այն շրջաններուն մէջ հանգստութիւն ալ կը հաստատուի, ապահովութիւն ալ, բարօրութիւն ալ և բազմութեան աճում ալ: Եւ որովհետեւ վարկպարազի չէ ըսածս, պէտք կը լինի յիշեցնել թէ նոյն իսկ ուղեւորաց և պանդխտից բերնէն լսած եմ, թէ Հայաստանի զանազան կողմերը զրուցածիս համեմատ պաշտպանեալ գիւղեր կան, որոց մէջ հարստահարութիւնք չեն գործուիր և թշուառութիւնք տեղի չեն ունենար. և որ իմ գիտմանս ճշդիւ կը համապատասխանէ, այն գիւղերէն պանդուխտ մը իսկ չեմք տեսնար մայրաքաղաքիս նաւամատոյցները և մաքսատունները և անկիւնները լեցնող Հայաստանցի բեռնակրաց և մշակաց դասուն մէջ:

Ուր էր թէ մեծագոյն շահու մը և օգտի մը ծաւալը այդպիսիները յորդորէր պանդխտութեան. հարիւրէն իննսունը, չըսեմ թէ իննսուն և ինը, խեղճ և կարօտ կեանք մը կ'անցնեն խաւարչտին պանդոկներու անկիւնը կամ անհանգիստ գործատուներու մէջ. և և քանի մի հատին ցանցառ բարեբաղդութիւնը չկրնար ընդհանրութիւնը քաջալերել: Ուր ընդհակառակն այն փոքր շահը, զոր աստ իրենց անտանելի աշխատութեան կը պարտին, և որուն մեծ մասը պանդխտութեան մէջ իրենք կ'սպառեն, առաւելով կրնային գտնալ իրենց ծննդական գիւղին կամ քաղաքին մէջ, մաճին և արօրին ծախելով այն ոյժը, զոր աստ համեմտին և ձողոյն ներքեւ կը մաշեցնեն:

Մի' ըսէք ինձ թէ այդ նիւթը ուրիշ տեղ պէտք է որ ես մեկնաբանեմ. իրաւ, ունկնդիրք իմ, Ձեր թաղը այդ պանդուխտներուն կեդրոնը չէ, այլ թէ ոմանց կ'ըսեմք որ չընեն, ուրիշներու ալ պէտք է ը-

սեմք որ աշխատին և ճգնին որ այդ արդիւնքը իրականանայ : Լսեր էի թէ մասնաւոր անձինք միաբաներ էին պանդխտից վերադարձին զբաղելու, և ի հարկին միջոցներ ալ ճարել տալով իրենց ճանքորդութեանց ծախքերը լեցնելու : Չեմ գիտեր ուր մնաց սոցա ազգօգուտ դիտումը և ջանքը, բայց պէտք էր որ դուք այդ կէտը ձեր ուշադրութեան և ձեր խնամոց առարկայ ընէիք :

Մեր ազգային բազմութեան նկատմամբ պէտք է ևս այժմէն սկսանիլ հայաբնակ գաւառաց մէջ կեդրոնանալ, և այն տեղերէն՝ ուր Հայութիւնը սփռուած է, կամաց կամաց ի կեդրոն դիմելու բաղձանքը զարթուցանել, և դորձադրութիւնը փութացնելու միջոցները հոգալ : Այդ նիւթը ուրիշ բանախօսութեան մէջ քիչ մը մեկնած ըլլալուս, կը փութամ ուրիշ կետեր բացատրել :

Մեր ազգային ամուրեաց ալ երկու խօսք կ'ուզէի ըսել, թէ աճման օրհնութիւնը զոր ետ ի նոսա Աստուած, անպտուղ կը մնայ իրենց վրայ, և ազգին օգտակար և պիտանի անհատներ կը պակսին իրենց այդ մասին զանցառութեամբ : Բազմութիւնն Հայոց շատ զանազանութիւն կ'զգայր եթէ դժբաղդաբար ամուրի կենաց նորաձեւութիւնը մայրաքաղաքս չճարակէր, և մայրաքաղաքէս ելլալով գաւառներն ալ տարածուելու չսկսէր : Փափուկ նիւթ մըն է, զոր կամ ըստ օրինի բացատրելու է՝ որ սխալ իմաստներ չսպրդին, և կամ բացատրելու սկսելու չէ : Ես այդ վերջինը կ'ընտրեմ. որովհետեւ առաջինին մտնելու ժամն ինձ կը պակսի : Հոս կը յիշեցնեմ միայն, թերևս ուրիշ տեղ լիազոյն մեկնաբանութեան մտնելու առիթ կ'ունենամ :

Մեր ազգութեան գոյութեան պարագայից մէջ

բազմութեան ետեւէն լեզուն յիշեցինք . և այս կետն ալ քանի մը լեզուներու տարազներ կրներկայէ մեզ , և քանի մը բարեփոխուելու և ուղղուելու կետեր , թէ-պէտ ի մասինս ընարեւագոյն վիճակի մէջ գտնուելու միութարութիւնը կարծեմք ունենալ :

Եթէ լեզունիս կայ , և եթէ լեզունիս է որ մեր և ամեն ազգաց անհատները իրարու կը կապէ , պէտք է և առաջին պէտք՝ որ ամեն անհատ սյդ լեզուն գիտնայ և այդ լեզունով իւր միտքը բացատրէ : Ուրիշ աշխարհաց մէջ անհաւատալի և հակասական խօսք մը կը կարծուի եթէ ոք զրուցէ՝ թէ այս կամ միւս ազգէն անհատ մը իւր ազգին լեզուն չգիտեր : Կը հարցնէ քեզ լսողը . Ուրեմն դա համազգի հօր և մօր զաւակ չէ՞ արդեօք : Որ այսպէս կըխօսի՝ պէտք է այնպիսի ազգէ եղած ըլլայ՝ որ իւր հայրենական երկրին մէջ խառնուրդ տեսած չըլլայ , և ուր համաձեւ ազգ և պետութիւն իրարու նեցուկ և զօրավիգ կը լինին :

Հայաստանի բազմադարեան գերութեան՝ և խառն և զանազան և բաժանեալ տիրապետութեանց օրինակը , Եւրոպիոյ մէջ օրինակ չունի , և մեք միշտ պէտք է մեր բաղդը աւաղեմք , ինչպէս նաև մեք մեզէն պէտք է որ մեր այս տարօրինակ ձախողութեան դարմանը հոգամք : Հայերէն լեզուն , ստոյգը խօսելով , Հայաստանի մէջ անդիտադեպ չէ , այլ Հայաստանէ գալլթելոց մէջ . և այս այնչափ առաւել՝ որչափ Հայաստան աշխարհէ հեռացած են , և այն ալ մասամբ ժամանակաց արկածներուն և մասամբ բռնական իշխանութեանց գործը եղաւ : Օրհնեալ է Աստուած , որ այդ դժբաղդութիւնը բազմօք թեթեւցաւ , և քիչեր փնացին որ Հայերէն չխօսին . երիտասարդութիւնը արդէն զգաց այդ

պէտքը , և մանկութիւնը ինոյն կը վարժի ջանիւք ազգասիրաց : Դաստիարակութեան զարգացման համար հաստատեալ բնկերութիւնք այդ հոգը ստանձնեցին , որ ամեն Հայ՝ Հայերէն խօսի և ուղիղ խօսի , Հայերէն գրէ և անխալ գրէ , և ինչ որ լեզուէն օգուտ կ'ըսպասուի՝ անթերի լցուի :

Լեզուի պայմանին մասերէն մին ալ անոր ներքին զարդացումը և յառաջադիմութիւնն է , իբր գործի հրահանգելոյ և ի բարձրագոյն ուսմունս առաջնորդելոյ : Փորձառութեամբ հաստատուած բան է թէ ցորչափ ժողովուրդ մը կրթեալ և հմուտ և վարժեալ ըլլալու համար նախ նոր լեզու մը ի հիմանց ուսանելու է , որ ետքը անով յուսմունս՝ ի մակածութիւնս և ի գիտութիւնս ուղեւորի , այն ժողովուրդը հմուտ ուսումնական չըլլար , վասն զի մեծագոյն մասը չհասնիր այնչափ տարի ուսմամբ զբաղիլ՝ որչափ հարկաւոր է թէ՛ լեզուն ուսանելու և թէ՛ անով ուսումնական ըլլալու : Յորչափ եւրոպէ լատիններէնով կ'աւանդէր կարեւոր ուսմունքը , սակաւք էին ուսումնականք , և այսմ հանգիտակշիռ կրնայ սեպուիլ ինչ որ մեր մէջ ալ կը ճշմարտուէր , երբ գրաբարով պէտք էր ուսանիլ ամենայն ինչ : Ուր ընդհակառակն եթէ մայրենի լեզուն , քիչ մը յղկուելէն և կատարելագործուելէն ետքը , որ դիւրաւ առաջին պատանեկութեան տարիներու մէջ ալ կը կատարուի , բաւական կը լինի ուսմանց և հմտութեանց . բոլոր իսկ ազգը կրնայ ուսումնական ըլլալ . և այս ալ փորձով և արդեամբ սկսաւ մեր մէջ ալ ճշմարտիլ :

Այժմիկ ուրիշ մէկ կետ մը կայ զոր պէտք է մեզ խնամով մշակել . նայիլ որ այն աշխարհաբար լեզուն որ այդչափ հարկաւոր է , ստոյգ և միաբան ձեւ մը ըն-

դուռնի, և ամենուրեք, թէ ոչ նոյն հնչմամբ արտասանեալ և նոյն ոճով խօսեալ, գոնէ նոյն կերպով գրեալ և գործածեալ ըլլայ, որ բոլոր Հայութիւնը հաւասարութիւն և միաւորութիւն ստանայ, և նոյն գործին իրարու հետ հաղորդակցութեանց և յարաբերութեանց ծառայէ, և մէկ կողմը արտադրուած երկասիրութիւնը միւս կողմանց ալ օգտէ և բոլոր Հայ սերընդեան շահաւոր ըլլայ: Հոս չեմ յանձնարարեր ո՛չ այս ոճը, և ո՛չ միւս ոճը, ո՛չ գրաբարը կը դատապարտեմ և ո՛չ աշխարհաբարը: Թերևս, ասոնց երկուքէն իմաստուն բարեխառնութեամբ գործածական եղած լեզունիս կարգադրելու գրութիւնն իսկ վերադասելի սեպուղի ըստ ոմանց: Գործնական միջոցը հայախօսական կաճառմըն է, թէ ոչ իւր ամենայն փառօք հաստատեալ ի բարձր իշխանութենէն, գոնեա Հայ լեզուին հետամուտ և հմուտ անձանց համամտութեամբ կազմեալ, որ և հրապարակական բանախօսութեամբք և վիճաբանութեամբք կարող է, գոնեա քանի մի գլխաւոր կետերը նախ հարթել և յարգարել, և ատենին նաեւ մանրամասն խնդրոց լուծմամբք զբաղիլ:

Լեզուի կը վերաբերի ըստ իմիք և բովանդակ իսկ ազգային դաստիարակութեան բազմաճիւղեան և բազմակնճիւռն խնդիրը: սակայն ինչպէս ուրիշ տեղ ալ զրուցեցի, այն մասերը որք մասնաւոր նիւթեր կը կազմեն, և որոց վրայ առանձինն խօսեցայ, կամ առանձինն խօսիլ հնար է, զայնս առ այժմ ի բաց կը թողում, ինչպէս նաեւ դաստիարակութեան խնդիրը, և կը փութամ յաւէտ կեդրոնի կամ աշխարհի պայմանին:

Մեր աշխարհին նկատմամբ ինչ որ բնակութեան կը վերաբերի, մասամբ վերը խօսեցայ բազմութեան վրայ

խօսելով. հոս կ'ուզեմ միայն պնդել թէ մեր աշխարհին մէջ առաւել պէտք է բնակութիւնը շատցնել և բազմահայութեամբ զոյն բազմամարդայնել . վասն զի Հայաստան աշխարհ՝ Հայութեան աշխարհ, և Հայ ազգութեան կեդրոն ըլլալու համար, թէ որ հարկ չէ որ բացառաբար Հայերէ բնակեալ ըլլայ, անտնօրինելի է գոնեա որ գլխաւորաբար Հայ բնակիչ ունենայ, և անհակառաբար հայաբնակ աշխարհ ճանչցուի :

Կայ և ուրիշ պայման մըն ալ . և այս է՝ որ Հայաստանը Հայու հող ըլլայ, Հայաստանեայց հողոյն տէրը Հայ ըլլայ : Ահա լայնարձակ խնդիր մը որուն վրայ տարիներ առաջ մեր կեդրոնական իշխանութեան Գլխին ու պաշտպանը իւր մտադիւրութիւնը դարձոյց և գաւառական Առաջնորդաց ալ յանձնեց որ ժողովրդեան մտադիւրութիւնը հրաւիրեն . և այս վերջին ժամանակներուս մէջ ալ ինոյն կը խորհին մեր ազգասէր քաղաքագէտները, և զայդ կը յանձնարարեն մեր խմբագրապետները իրենց լրագրաց միջոցաւ : Ի զուր կը ճգնիմ ես ձեր մտադիւրութիւնը հրաւիրել, որ քան զիս առաւել համոզեալ էք թերեւ . դուք որ աշխարհի և գործոց մէջ կ'ապրիք, դուք որ աշխարհի ընթացից մէջ գիտէք թէ ինչ նիւթական և իրական արդիւնքներ կը ծնանին հողատէր ըլլալէ : Ես կարող եմ շատ մը իմաստասիրական պատճառաբանութիւններով և բարոյական առաժններով և ճշմարտութիւններով ձեր միտքը լուսաւորել և ևս, այլ թէ իմ մեկնութիւններս ալ ձեր արդէն ունեցած համոզողութեան հետ խառնուելով միտքերու և սիրտերու պարունակէն դուրս չպիտի ելլան, անօգուտ կը մնան երկուքն ալ :

Կայ եղանակ մը արդեօք Հայաստանի շինականը

համոզելու , որ իւր հողը ձեռքէ չհանէ , և իւր փոք-  
րիկ դրամագլուխն ալ արտմը՝ ագարակ մը գնելու  
ծախէ : Թերեւս Առաջնորդաց քարոզութիւնը պիտի  
յիշէք , թերեւս Պատրիարքական կոնգակներ պիտի  
յառաջ բերէք , թերեւս յորդորական գրքոյկներ պի-  
տի առաջարկէք , բայց ես պիտի ըսեմ թէ ասոնց ա-  
մենն ալ քիչ կամ ոչինչ օգուտ կրնան պտղաբերել :  
Ո՛չ ապաքէն ասոնց ամենը մեծաւ մասամբ մեր եկե-  
ղեցական դասուն արդիւնքը պիտի բլլան . ուրեմն ա-  
մենայն ոք պիտի կարենայ , և կ'ընդունիմ ևս՝ թէ իրա-  
ւամբ պիտի կարենայ դիմագրել , թէ շահուց և առեւ-  
տրոյ գործողութեանց մէջ մեր խօսքը մեծ արժէք մը  
չկրնար ունենալ : Այս պատճառաւ ես ալ հոս տեղս  
այս կետին վրայ իմաստասիրելէ հրաժարեցայ :

Մէկ եղանակ մի միայն կայ , եղբա՛րք իմ , և ի  
մասնաւորի կը խօսիմ առ ձեզ . Մեծապատիւ Տեա՛րք ,  
որոց բաղդը և բաղդին նուիրողն Աստուած հաճեցաւ  
արտաքին միջոցաց առատութիւն շնորհել , և այդ ե-  
ղանակն ալ ձեր օրինակն է : Երբ տեսնայ մեր Հայաս-  
տանի շինականը թէ Կոստանդնուպոլսոյ , Չմիւռնիոյ ,  
Եգիպտոսի , Ռումանիոյ , կամ ուրիշ որ և իցէ քաղա-  
քի կամ երկրի՝ այս անուն կամ այն անուն մեծատուն  
անձը իր գիւղին կամ գաւառին մէջ ընդարձակ երկրի  
մը տէր կ'սկսի բլլալ , երբոր այդ օրինակը կրկնուելով  
և յաճախելով , ծայրէ ի ծայր , գաւառէ ի գաւառ ձայն  
տայ Հայաստանցին իւր հայրենակցին թէ օտարացեալ  
կարծուած Հայաստանի գաղթական զաւակունք , վե-  
րջստին իրենց հայրենական երկրին ժառանգութեան  
կը դիմեն , այն օր իրաւցնէ այնպիսի բարոյական ոյժ  
մը գոյացուցած կ'ըլլաք , եղբա՛րք , զոր մեր դասը իւր

հարիւրաւոր կոնդակներով , և հազարաւոր բանաթօսութիւններով , և բիւրաւոր քարոզներով չկրնար երբէք գոյացնել :

Ստէպ ձեզի կու դամբ և իսէր հայրենեաց և ազգի զոհողութիւններ և նուէրներ և ողորմութիւններ կը խնդրեմք . և դուք ալ ձեր ազգասիրութենէն մղեալ՝ մեր հայցուածը անտես չէք ընել : Այդ պարագային մէջ չեմ կարծել թէ բոլորովին զոհողութեան գործ մը ձեզ կ'առաջարկեմ : Ձեր ստացեալ հողը ի Հայաստան կրնայ ձեզ պտուղ մըն ալ արդիւնաւորել , առժամանակեայ կերպիւ մշակողաց յանձնուելով շահաւոր պայմաններով : Ապագայն՝ և մօտաւոր ապագայն՝ մեծ յարգ պիտի աւելցնէ այդ երկիրներսն , և ինչպէ՞ս այսօր արդէն դադրեցաւ՝ մի կամ կէս դահեկանի անարգ գինը առիւրաքանչիւր արտավար , որով երէկ Հայաստանի երկիրները կը վաճառուէին , վաղը այս աւուր գինն ալ պիտի դադարի , և ձեր փոքրիկ դրամագրքը խով ստացեալ հողը մեծագումար արժողութիւն մը պիտի ստանայ . ճարտարութիւնը ստուգիւ տեղը և դիրքը ընտրելու վրայ է . այլ կարծեմ թէ այս մասն ես ձեզի չեմ կրնար ուսուցանել :

Մեր նախնի հարք և ճշմարտութեանց աւանդապահք գեղեցիկ իմաստ մը յատկացուցին մարգարէական պատգամին , « Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն » . և ի մէջ եկեղեցեաց , որք են նորոյս կտակի Սիոններ , իրենց արդեանց և գոյից զաւակները ունենալու համար առաջին պարտք մը սեպեցին անձանց , որ իւրաքանչիւր ոք յիշատակ մը թողու սրբոյ տաճարաց և վանորէից , որ մարգարէական երանութեանն արժանանայ : Նոյն պատգամն կ'ուզեմ ես այժմ մեր վիճակին յարմարցը-

նկլ. որովհետեւ իսրայէլի Սիոնը իւր հայրենեաց կեդ-  
րոնն էր : Զաւակ մը առաւել հաստատուն ինչ է քան  
թէ սպասու մը կամ մատենի մը շարժական նուէրը .  
զաւակ եղեալ յաշխարհի ապագայ սերնդեան նախա-  
հայրն է . և դուք ձեր հողատիրութեամբ նոր սերուն-  
դեան մը նոր կեանք պիտի պարգեւէք : Յիշեցէ՛ք և  
դուք մարգարէական պատգամը , « Երանի՛ որ ունիցի  
զաւակ ի Սիոն » , զոր հայացնելով մը կ'երկրորդեմ ես .  
« Երանի՛ որ ունիցի երկիր ի Հայաստան » :

Սահելով մը կ'անցնիմ , Տեա՛րք իմ և Տիրուհի՛ք ,  
Ժանր և կարեւոր խնդրոց վրայէն , որովհետեւ ինչպէս  
կը տեսնայք , միտքս չէ մասնաւոր նիւթ մը ձեր ունկն-  
դրութեան առաջարկել , այլ ընդհանուր տեսակէտով  
մեր ազգութիւնը ամբողջաբար գրաւել , և համառո-  
տակի յայտնել թէ ինչպէս նա կայ , և թէ ինչպէս  
պիտի յառաջանայ՝ մի և նոյն պայմանաց գոյութեամ-  
բը և զարգացմամբը :

Վասն որոյ չեմ քաշուիր ըսել թէ նաեւ մեր ազ-  
գային կազմակերպութիւնը պէտս ունի վերանորոգ-  
մանց , և ներքին կանոնագրութիւնները բարեփոխմանց  
հարկը կ'զգան : Քանի կ'ընդարձակի գործունէութեան  
ասպարէզը , քանի կը բարձրանայ գիտակէտին նշանը ,  
քանի կը զարգանայ ազգային կարողութեանց աստի-  
ճանը , հարկ կը ծնանի որ կազմակերպութեան տարերք  
բազկացուցիչք և միաւորիչք հաւասարաչափ յառաջա-  
դիմութեամբ բարգաւաճին և կատարելագործին :

Տարիներէ ի վեր ազգին մէջ սահմանադրութեան  
վերաքննութեան պէտք մը զգացուեցաւ , ոչ զի սահ-  
մանադրութիւնը ի սկզբանէ իւր առաջին հեղինակաց  
ձեռքէն թերի և անկատար արտագրուեցաւ , այլ վասն

զի ժամանակը սահելով և պարագայք փոփոխելով, մեր  
սահմանադրութեան մէջ ալ հաւատարութիւնը պահե-  
լու հարկաւոր շարժումները պէտք է կատարուին: Սահ-  
մանադրութիւնք երկու էականապէս տարբեր մասերու  
կը բաժնուին ամեն տեղ. մին անփոփոխ է, վասն զի  
հիմնական է. միւսն փոփոխական է, ժամանակի ժամանա-  
կին պէտքը պիտի լցուցանէ: Առաջինին վերաբերեալ  
կետերուն նկատմամբ չեմ կարող և ոչ բան մը ըսել:  
վերջիններուն նկատմամբ է որ կազմակերպութեան  
կատարելագործուելու պէտքը կը հաստատեմ:

Այլ թէ ինչպէս, ո՛չ ես հոս կրնամ յայտարարել,  
և ո՛չ իսկ եթէ յայտարարեմ, օգուտ մը քաղել հնար է,  
մինչ այս կէտը ուղղակի և միայն՝ ընդհանուր և վարչա-  
կան ժողովոց իշխանութեան ենթարկեալ և հանճարոյն  
հաւատացեալ է: Հարկը կը պահանջէ որ մեր կեդրո-  
նական և գաւառական կազմութիւնները առաւել պար-  
զութեամբ մը և առաւել զօրութեամբ մը զգենուն այն  
կերպարանները՝ որք մեր ազգութեան շահուց պաշտ-  
պանութեան և մեր ազգութեան կարօտութեան լըր-  
ման կը համապատասխանեն:

Այդ այդպէս համառօտակի նշանակելէս ետքը,  
բոլորովին իսկ զանց պիտի ընեմ խօսիլ այն պարագայից  
վրայ՝ որք կը վերաբերին միւս այն պայմանին,  
զոր առաջին մասին մէջ մեկնաբանեցի, յօդակապու-  
թեան և միաւորութեան պայմանին, որ մեզի պիտի ա-  
ռաջնորդէ Հայութեան իրական միութեան. այն միութեան  
որ իմ և ձեր և ամենայն Հայազգեաց ըղձից  
նպատակն է, և որոյ նկատմամբ զգածմունքներս յայտ-  
նած և բաղձանքներս հրապարակաւ իմացուցած եմ:

Աւանգութիւն, բազմութիւն, ըզու, կեզքոն,

կազմակերպութիւն և յօդակապութիւն գոյացեալ և արդեամբ իրականացեալ մեր Հայութիւնը ազգութիւն մը կը կայուցանեն : Աւանդութիւն , բաղմունքիւն , լեզու , կեդրոն , կազմակերպութիւն և յօդակապութիւն զարգացեալք և կատարելագործեալք՝ մեր ազգութիւնը պիտի յառաջացնեն և բարգաւաճեն : Այլ մինչև ո՞ր պիտի կարենամք մեք ձկտիլ մեր ըղձիւք . մինչև ո՞ր դիտել մեր ազգասիրական ճարտարամտութեամբ . մինչև ո՞ր դիմել մեր ազգօգուտ աշխատասիրութեամբ :

Կ'ուզէի , եղբա՛րք իմ , կ'ուզէի անկեղծաբար խօսիլ , և ինչ որ ես յինքն կ'զգամ , անպատրուակ յայտնաբանել , և առակ և ոչ մի դործածել իմ պատասխանիս մէջ : Բայց ինչ ընեմ , որ կեղակարծ ապագային վրայ ոչ ոք կարող է ստուգապատում հաստատութեամբ կարծիք յայտնել : Եթէ Հայութիւնը ազգութիւն է , ապա Հայութիւնը կրնայ ձկտիլ , դիտել և դիմել , մինչև ուր որ ազգութիւն մը կրնայ հասնիլ : Ես չեմ՝ որ ազգասէր մտաց և ազգատենչ ըղձից սաւառնեալ թռիչները կասեցնեմ . ես չեմ՝ որ խոհակա՛նագունից քան զիս մտածած և առաջարկած յառաջագիմական խորհրդոց և կարծեաց հակառակիմ . Ո՛չ . խոհմունքիւնը և իմաստութիւնը թո՛ղ ըլլան ձեր մտաց թեւերուն բարձրացուցիչները , և աներկեւան բարձրացէ՛ք դժուարին թռիչներուն բարձունքը :

Հայքս Պատրիարքական և ազգապետական իշխանութեանց վայելմամբ , կրցանք պահպանել մեր ազգութիւնը , և զգալ թէ տռաւելին ալ պէտք է ելլայ մեր նպատակը : Հայքս ազգութեան առաջին աստիճանին մէջ երկարժամանակեայ փորձառութեամբ հաս-

տատեալ սահմանադրական վարչութեան բաժնիքը զգացինք, և զայն առաջին մեք փոխադրեցինք յարեւելս, և նորա հովանւոյն ներքեւ յառաջացանք և ևս : Հայքս յառաջադիմութեան կաթամբ յնուցեալք՝ առաւել հաստատուն կերակրոյ պէտքը զգալով խնդրեցինք օրինաւորապէս՝ որ Հայկական գաւառաց կառավարութիւնը բնիկ Հայ տարեր յանձնուի, և մեր խնդիրը պնդելու վրայ եմք, և յաջողելու յոյսն ալ օր քան զօր թէ պիտի կը շատնայ . և ես դուք ստուգութիւնը կարծեմ ունենալ յաջողիմք արդեամբ և ոչ յետ բազմաց :

Ազգասէր և ազգանուէր մեր հայրն Ներսէս, Երկրորդ Շնորհալին, ինչպէս կ'անուանէ զնա պատկառելի և ծերունազարդ Պատկանեան Հայրը, իւր անունը անմահացուց սոյն ծրագրին սկզբնաւորութեամբ . նոյն ինքն անշուշտ պսակեալ պիտի տեսնայ իւր անխնջ աշխատանաց շարքը և մեք ի նոյն հրճուալից պիտի վայելեմք : Բայց և ոչ հոն պիտի մնամք Հայքս, և զայդ բնական օրինաց իսկ հարկը կը բռնադատէ զիս խոստովանիլ . յաշխարհի կայուն և մնայուն բան չկայ, կամ կը յառաջէ՝ կամ կ'ընկրկի երբեմն կը պզտիկնայ, և երբեմն կը քիչնայ : Մեր ձկտման, դիտման և դիմման ալ օրէնքը նոյն է . ընկրկելու, պզտիկնալու և քիչնալու երկիւղը իմ միտքէս փարատած է, մարդկօրէն խօսելով . և փարատած է, վասն զի անցելոյն փորձառութիւնը, արդի բորբոքը և օգտակարութեան հարկը բոլորովին այլազան հակում մը սեպհականեցուցած են Հայութեան, որ ուղղակի կը տանի ի յառաջել, մեծնալ և շատնալ :

Այս օրուրնէ բոլոր ապագայն քաղել, թերեւ եղջերուաքաղ կրնայ սեպուիլ, և կը լռեմ : Բայց թէ Հայքս

որ եմք՝ կը պահեմք այն զգածումը զոր ունիմք, եթէ Հայք որ լինելու վրայ են՝ կը վառուին այն զգածմամբ զոր մեք ի նոսա կը տպաւորեմք, եթէ Հայք որ լինելոց են՝ նախընթաց սերունդները գերազանցելու հոգւով պիտի արծարծին, ո՞վ կ'արգելու զմեզ նախատեսական գուշակութեամբ նկատել Հայուն փառաւոր և փառալից ապագայն, և նոյնը մեզի նպատակ և դիտակետ. նկատելով ըստ այնմ գործել այժմէն, որ անուն փառաց թողումք յետնոց, և յիշատակ օրհնութեան ընդունիմք ի նոցանէ :

Թերևս ձեզմէ գիտողներ եղած ըլլան թէ բաւական երկարօրէն և մանրամասնաբար Հայութեան կամ Հայ ազգութեան վրայ խօսելէն ետքը, դեռ և ոչ իւրիք ակնարկ մը նետեցի Հայուն կրօնքին վրայ. վասն զի ամենայն ոք, և իրաւամբ իսկ, որ Հայութեան վրայ խօսիլ կը ձեռնարկէ, չկրնար Հայուն կրօնքին վրայ լռել: Դուք չէք կրնար կարծել, ունինդ իմ, որ ես այդ սկզբան համամիտ եղած չըլլամ, վասն զի իմ սկզբունքս բանիւ քարոզեցի և փորձով ալ ցուցուցի: Եթէ լռեցի՝ այն իսկ է պատճառը, որ իմ կարծիքս ամենուն յայտնի եղած ըլլալով՝ հարկ չէի զգար իսկոյն կանխել, և իբր կարեւոր կետ մը ամենուն սրտին մէջ տպաւորելու կամ յիշողութեան բերելու աշխատիլ:

Ազգութեան պայմանաց մէջ կրօնք չմուծի, ոչ թէ զայն արտաքսելու համար, որ քաւ յինէն. այլ որովհետեւ կրօնքը ըստ իմաստասիրաց և քաղաքագիտաց՝ պայման մի է բովանդակ իսկ մարդկային ընկերութեան՝ որոյ ազգութիւնք մասունք են, կամ թէ ծնունդք են, անդատին նորին ընութենէ ծագում առած: Յարդ մարդկային ընկերութիւն առանց կրօնից չեղել, և յետ

այսորիկ լինել կրնալուն վրաստեր կը պակսին : Որք հեռաւոր ապագայ դարուց մարդարէք՝ կ'ուզեն պընգեւ թէ մարդկային ընկերութիւնք և ազգութիւնք առանց կրօնից պիտի լինին և զարգանան , այնպիսի ժամանակի և անձանց համար կը խօսին՝ որոց վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզ . և կարծեմ թէ ևս և անոնց վրայ իմաստասիրելու կարողութիւնը և յարմարութիւնը : Արդեան և անցեալ աշխարհի գրութեան և սկզբան համեմատ՝ կրօնքը , ոչ թէ պայման է միայն , այլ առաւել ևս քան զպայման է ընկերութեանց և ազգութեանց . անոնց դայեակն է և խնամակալը և մշտատեւ յանձանձիշը : Իսկ մեր ազգին վրայ խօսելով ի մասնաւորի , և մեր կրօնից վրայ առանձնակի , սոքա երկոքին այնպէս իրարու միացեալ ապրեցան յանցելում , և այնպէս իրարու զուգակցեալ կը մնան յայժմուս , որ մեր կրօնից մնաս ինչ բերել , ուղղակի մեր ազգութեան մնաս բերել է . և ինչ որ ի մեզ կրօնական էր ըստ ինքեան , ազգային եղել և է իրականապէս :

Այլ ես այս կետը իմ բանախօսութեանս ակիցքը զետեղել չուզեցի , որպէս զի մեր ազգութեան նկատմամբ ինչ որ նաև կրօնքէն անկախաբար ըսելիք կար , պայծառաբար ձեր մտաց առջեւ նկարէի , և կրօնական պարագայից գաղափարը ձեր մտաց տեսութիւնները չցրուեր : Ինչ որ ըսի և պատմեցի , խորհրդածեցի և պատճառարանեցի , եթէ ըստ ինքեան իսկ մեծ ազգեցութիւն ունի , ո՞րչափ ևս առաւել երբ այգպիսի զօրաւոր և նպաստաւոր պարագայ և պայման մըն ալ անոնց վրայ աւելնայ :

Մեր ազգութեան գոյութիւնը օտոյգ է ուրեմն և իրական , մեր ազգութեան յառաջագիւլութիւնը հար-

կաւոր և պահանջական . իսկ հարկին և պահանջից ծան-  
րութիւնը ուղղակի և անմիջապէս մեր վրայ դրուած  
է . մեր կ'ըսեմ, ո'չ միայն բովանդակ Հայ ազգը իմա-  
նալով ընդհանրաբար, այլ մայրաքաղաքիս բնակիչները  
իմանալով առանձնակի, որոց ընտրեւազոյն դիրքը և  
զօրաւորագոյն միջոյնները և ազգողագոյն կարողու-  
թիւնը իրենց վրայ մասնաւոր պարտք մը կը յաւելուն,  
և մանաւանդ անոնց, որք գրից, միջոցաց և իրողու-  
թեանց մասին առաւելութիւններ կը վայելեն, և այդ-  
պիսիներէն ոչ առկաւը պարտեալ ենք Պատուարժան  
Թաղիս բնակչաց և իմ Մեծարգոյ ունկնդրացս մէջ  
նկատել :

Երբ պայմանները կը թուէի և իւրաքանչիւրին  
զարգացման կետերը ի համար կ'առնուի, այնչափ զա-  
նազան և տարբեր կատարութիւնք գործեր յիշեցի, որ  
թերևս ձեր միտքն ալ չփոթութեամբ լեցուցի, ու  
փոխանակ ձեր ուղգասիրութեան աշխոյժը աւելցնելու,  
անոր լքման պատճառ եղայ, կատարութիւնք գործոց  
անտանելի շատութեամբը և բարդութեամբը : Եթէ  
կարող և յազգասիրական զգածմունս քաջահաստատ  
ունկնդրութիւն մը ունենալուս վստահ չըլլայի, թերևս  
ես յինքն ըրածիս վրայ այլայլէի կամ զղջայի . այլ այժմ  
ո'չ այդպէս . եթէ և ընելիքը շատ ըլլայ, ձեր իմաս-  
տութիւնը բաւական է անոնց հակակշիռ դարմանը  
մտածել :

Ինչ որ իբր զանազան գործառնութիւնք յիշուե-  
ցան, միայն առարկայից տարբերութեամբ զանազա-  
նեալ գործեր են, որք իրենց մէջ բնութեամբ և է-  
ութեամբ չեն զանազանիր, ինչպէս երբ քու գոյքէդ  
նպաստ մը կ'առատաձեռնես, գործդ զանազան անուն.

ներ կ'ստանան , ըստ որում առատաձեռնութիւնդ իրեն առարկայ ունի աղքատը կամ որբը , հիւանդը կամ խեղճը , անուսը կամ անկարը , ազգը կամ եկեղեցին , կղերականը կամ ուսուցիչականը , բայց իրօք և արդեամբ և գործողին նիւթական գործոյն նկատմամբ՝ մի և նոյն առատաձեռնութիւնն է . որ խորհրդով՝ բանիւ կամ գործով արտայայտուելով , և մի կամ միւս կամ տարբեր առարկայի վրայ արդիւնաւորուելով՝ զանազան անուններ կ'ստանայ , և զանազան գործերու շարքեր կը կազմէ :

Եւ երեք բան կը նկատեմ այդ ընդարձակ աղքատիրական ասպարիզին մէջ . անձը՝ որ պիտի գործէ , միջոցը կամ աւելի նիւթապէս խօսելու համար , դրամը՝ որով պիտի գործուի , և ատենը՝ յորում պիտի գործուի . Երեքն ալ հաւասարապէս ձեր նկատողութեան կը յանձնարարեմ , Ազգասէր Հայորեալք , արք և երիտասարդք , որ զիս կը լսէք և որ չէք լսեր . նաև ձեր դիտողութեան կը յանձնարարեմ , Ազգասէր Հայուհիք , տիկնայք և օրիորդք , որք հաւասարապէս Հայութեան անդամներ էք , և գործօն և արդիւնաւոր անդամներ ըլլալ պարտաւոր էք : Ձեր ամենուն նկատողութեան կը յանձնարարեմ , վասն զի երեքն ալ հոգոց և խնամոց կարօտ են :

Անձինք և մանուկներ գործող և պիտանի անձինք բազմաւոր չեն , և ազգին պիտոյից չեն բաւեր . կան և այնպիսիներ , որք կարող ըլլալով՝ չեմ գիտեր ինչքաղաքականութեամբ և դիտմամբ՝ գործունէութեան ապարէզէն հեռու կ'ապրին :

Դրամ , շատ չէ , իսկ դարմանութիւնք իրաց և կատարութիւնք գործոց նկատմամբ դրամը կը պակսի իսկ :

և այս վասն զի ոչ յամենայն դասէ հնար կ'ըլլայ առ-  
նուլ որչափ ինչ իւր կարողութիւնը կը բաւէ տալ ի  
նպաստ ազգին :

Ատենը նեղ է և հակիրճ . չեմ գիտեր թէ մեր ան-  
ցեալը մեղադրեմ ցարդ ցուցեալ դանդաղութեան  
նկատմամբ , կամ թէ դիպաց յանկարծական խռնելուն  
մեզ դնեմ , որ պատեհութիւններ հետզհետէ կը յա-  
ճախեն , և մեր ազգային կեցութեան՝ փոփոխմանց և  
յառաջանալու տատիճանները կարծես թէ դարուս-  
տեպհական շոգւոյ և ելեքտրականութեան արագու-  
թեամբ կը վազեն , իսկ մեք ոչ նոյնպէս . որով և ինք-  
զինքնիս փտանգի մէջ կը դնեմք՝ որ բարեբաղդ ժամը  
հասնի և մեք անպատրաստ գտնուիմք :

Անձերը շատցնել , դրամը առատացնել , և ատենը  
բազմապատկել . ահա՛ մեր ընելիքը , եղբարք , ահա՛  
Հայ ազգութեան ներկային գաղտնիքը և ապագայի  
խորհուրդը : Եթէ այս երեք կետերէն սկսելով ուզէի  
բոլոր կարեւոր մեկնութիւնները տալ , հարկ էր որ ե-  
րեք բանախօսութիւն ևս ընէի հոս՝ ոչ քան զներկայս  
համառօտ , և այս աւուրս գործը չէ : Բայց եթէ ես  
չեմ կրնար ձեզի առնելեաց կանոնը լիովին աւանդել ,  
և մանրամասնաբար տեղեկութեամբ ձեր միտքերը լու-  
սաւորել , գոնէ այսչափ խօսակցութենէ ետքը կրնամ  
ձեզի այդ գործնական կետերը առաջի առնել . սրոյ  
փայ կը հրաւիրեմ ձեր իմաստուն խոհականութիւնը ,  
ազգասէր եռանդը , և հանճարեղ ճարտարամտութիւնը  
եթէ ամենեցունցդ ամենայնի զբաղիլ հնար չէ , գոնէ  
լռելեայն խորհրդակցութեամբ բաժանում մը կրնայք  
հաստատել . և իւրաքանչիւր անհատ թէ՛ զուրցած ե-  
րեք հիմնական կետերէն մին գիտելով , և թէ՛ նախ-

ընթացաբար թուարկեալ պայմանաց միոյն գործադրութեան հետեւելով, կարող է իւր ազգասիրական պարտքը կատարել, կամ թէ ճշդագոյն ևս խօսիմ, կարող է իւր ազգասիրական ըղձից յագուրդ տալ :

Ուր պարտք և իրաւունք իրարու կը համապատասխանեն, հոն, Տեա՛րք իմ և Տիրուհի՛ք, հոն յաջողութիւն լիազօր կը թագաւորէ : Շատ թերութիւններ ունիմք . շատ պակասութիւններ՝ լեցնելու, շատ սխալներ՝ ուղղելու . չկասիմք զայդ խոստովանիլ . վասն զի ինչ որ ցարգ գործուած է՝ մեզ, յանցանք չէ . այժմ որ մեր կացութիւնը և մեր նպատակը աւելի պարզ և յստակ կերպով կ'ըմբռնեմք, այժմ որ ժամանակիս և պարագայից յարմար Աստուածապարգեւ Գլուխ մը ամենքնիս միասին և իւրաքանչիւրնիս առանձինն ի գործ կը յորդորէ, այժմ մեր վրայ պարտաւորութիւնք կըրկին կը ծանրանան . եթէ այսուհետեւ մեր պարտքը չը կատարեմք, այն տտեն է որ մեր վրայ յանցանք կը բարդին և պատասխանատուութիւն կը բեռնաւորի : Բայց, կենդանի է Աստուած, որ ապագայ տարիներ, և ապագայ դարեր, և մեք իսկ մեր կենաց յաջորդմասին մէջ՝ մեզի դէմ ամբաստանող չպիտի յառնեմք . վասն զի մեր իղձը, մեր սէրը առ ազգն՝ մեզի պիտի առաջնորդեն ի բարին և ի կատարեալն . և թէ ոչ մեք, գոնէ սերունդք մեր և ազգ մեր՝ մերձակայ ապագայի մը մէջ, պիտի ցուցնեն ի տես աշխարհի և պիտի բսնն խնդալից համարձակութեամբ . Տեսէ՛ք, տեսէ՛ք Հայոց փառաւոր և արդիւնաւոր ազգութիւնը, — Եղիցի՛, Եղիցի՛ :

Վ Ե Ր Զ





(Գին 3 ղուրուշ արծաթ . )



UNIVERSITY OF MICHIGAN



3 9015 04146 8029

